

розкрасы Вам
про Казахстан...

Юлия Лобова

Казахстан — Казахська Радянська Соціалістична Республіка — лежить у глибині Євразійського континенту. Простягається Казахстан від степів Приволжя і берегів Каспійського моря до гір Тянь Шаню, від Уралу і західного Сибіру до Аральського моря та Туркменської, Узбецької і Кіргізької республік. На сході межує із Китаєм. Північна частина Казахстану — це східньо-сибірська низовина, а центральна та східня частина — це Казахська горбовина. Бездеревні степи в напрямі на південь переходять у пустинно-степову та пустинну зони.

Клімат у Казахстані різко континентальний. Гаряче літо та холодна зима, на рівнинах температура доходить до -44 ст. та $+122$ ст. Фаренгейта. При тому Казахську рівнину характеризує недостатнє зволоження. Більшість рік не досягають своїх водойм та губляться в пісках та солончаках. Поза температурою і недостатніми опадами ще й вітри суховії, що їх казахи називають буранами, нищать врожаї, а взимку задувають снігом оселі та дороги.

Простори Казахстану слабо заселені. На території 2.7 мільйонів квадратних кілометрів живе, за переписом 1959 р., 9 міль. 310 тис. Пересічна густина 3.4 чоловіка на 1 кв. кілометр. Столиця Казахстану — Алма Ата має 456 тис. душ населення.

Первісне населення казахи — займалися головню скотоводством. Територія Казахстану ділилася на три Орди (жузи). Жузи ділилися на дрібні

РОЗКАЖУ ВАМ ПРО КАЗАХСТАН

НАРИСИ З ПЕРЕЖИТОГО

TALES OF KAZAKHSTAN

NARRATIVES BASED ON PERSONAL RECOLLECTIONS

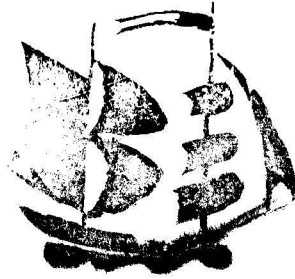
by

ULYANA LYUBOVYCH

УЛЯНА ЛЮБОВИЧ

РОЗКАЖУ ВАМ ПРО КАЗАХСТАН

НАРИСІ З ПЕРЕЖИТОГО

diasporiana.org.ua

В-во "Новий Шлях"

Вінніпег - Торонто, Канада 1969

Обгортка та ілюстрації Мирослава Григорієва

Library of Congress Catalog Card Number: 77-103622

Всі права застережені автором

Copyright by the author

Друкарня Видавничої Спілки "Новий Шлях"
Вінніпег, Ман., Канада

Замість вступного слова

Наче Рип Вен Вінкл, що з'явився у своєму селі після кількох десятків літ сну, так і я, по 27 роках, найшла серед моїх рідних, близьких та знайомих. Ось вони стоять передо мною, разом із своїми дітьми, а деякі з унуками. Дехто з них, може, вже викреслив мене із своєї пам'яті, може, навіть не зарахував мене до живих. Вони всі вітають мене, як когось, хто з'явився з іншого світу. Те, що нас в'яже, це спільна молодість, те що нас ділить, це не тільки час, але й зовсім різні переживання, що верствами вражень, терпіння, почувань покрили пам'ять та душу.

Уявіть собі! Ось брат! Ви пам'ятаєте його, як 27 ро-

ків тому відправляли його темної ночі до рога вулиці при львівській політехніці. Лив дощ і лилися ваші молоді сльози, які витискало передчуття розлуки на довгі роки. Брат мусів покидати Львів. Він зустрічає вас тепер на летовищі. Пізнаєте його здалека. Він не видається дуже старшим, він тільки інший. І ви бачите, як він приглядається вам як комусь, кого треба пізнавати наново.

Ця пані — товаришка пластових мандрівок. Ви бачили її востаннє у грубих, спортових черевиках з наплечником, на прогулянці на Сивулю. Тепер вона тільки трохи змінила колір волосся, така ж струнка, як була. Підбігає до вас на своїх високих закаблуках і всміхається крізь сльози.

А ця русява жіночка побіч неї, що теж усміхається, очевидно, добре вихована, все ж таки байдужа людина, — це її дочка. Їй тепер стільки літ, скільки було її мамі тоді, коли ми разом здобували Сивулю.

Цей пан із сивою чуприною, що дивується, чому ви не посивіли, хоч “стільки пережили” (як це я зміла не посивіти, коли він посивів), був молодим хлопцем. Ішов з вами вулицями Львова, або по Стрийському парку й виголошував невгомні буремні ідеї, які на його думку, могли впровадити світ на нові шляхи. Тепер він журиться сином, що запустив бороду й ходить бозяком по вулицях Нью Йорку.

А цей молодий мужчина? Невже ж це Влодко, якого ви возили у візочку до Єзуїтського парку? Тепер він приїхав з Каліфорнії, і ви стараєтеся пізнати його на підставі знімок. Він вищий за вас на голову, і коли йдете з ним, за ним оглядаються дівчата. (Правда, за “наших” часів вони робили це більш дискретно). Він обіймає вас і легко поклепує по плечу свою “нову” тітку.

“Ще одна тітка, Боже, скільки ж їх є.”

Можна б так вичисляти цілу групу людей, що зустрічають вас, як людину з того світу. Разом з вами вони колись дрижали, коли хтось застукав чи задзвонив до дверей, особливо вночі, це ж бо могла бути польська поліція. Разом з вами вони мандрували дорогами, що серце “заполонила, як змія золотиста”. Може, любили вас і писали поетичні любовні листи! А кажуть, що несповнене кохання найкраще. А, може, були вашими приятелями “на смерть і життя”? Вашу приязнь перервала доля, тоді коли вона була у розквіті, не притуплена буднями, не виставлена на пробу нещастям і грозою, які принесла війна, а теж щастям і добробутом, що теж можуть знищити приязнь.

Вони вітають вас. Але ж це не до вас усміхаються, до вас теперішньої, яку виробило, переробило, перемололо життя. Вони усміхаються до вашої спільної молодости. У їхній уяві ви та, що колись, бо ви не пережили з ними ані німецької окупації, ні евакуації і таборів ДП, ані важких часів еміграції, бо вас з ними тоді не було. Між часом, коли ви востаннє бачилися, є пустий прозорий простір, і ви для них продовження молодости. Найчастіше слово у ваших розмовах: “чи пам’ятаєш?”

Очевидно, все пам’ятаю. Ця пам’ять допомогла пережити не одне. Може, тому моє волосся не посивіло, що я, моя пам’ять, нав’язують до молодости. Але ж час не тільки минав, час ніс свої переживання, я ж не спала, як Рип Вен Вінкл.

Та справа не тільки у пережитому. Усі ці знайомі і близькі, яких тепер зустрічаю, переживали усі ці, напевне, нелегкі літа разом, у спільноті. Їх обов’язували ті самі звичаї, ті самі закони суспільного співжиття. Якщо їх спосіб думання змінювався, то змінювався в тих самих умовах. А там, де я була, були інші не тільки природа, клімат і люди, але теж і закони взаємного між людьми відношення, а передусім закони боротьби за життя і за

те, щоб у тій боротьбі за існування не перестати бути людиною. Яка ж “переоцінка цінностей” мусіла наступити там, де інша ціна людського життя, де її взагалі немає. Яке ж інше відношення до релігії там, де люди або забули або й ніколи не вміли перехреститися, де тільки чули про те, що був на світі Христос! Де сама свідомість приналежності до такого чи іншого народу це доказ самостійного, незалежного мислення.

Мені інколи здається, що ви тут дивитесь на світ і на наші українські справи, ніби через мікроскоп, що прибільшує деталі, а не дає образу цілості.

Напевне ви і про мене думаєте і дивуєтесь, що я якась не така, що я змінилася. Не зовнішньо, бо це ж зрозуміле, але ви певне дивуєтесь, що не можу зрозуміти і включитися у деякі ваші розмови, спори й непорозуміння, що їх просто не можу і не хочу зрозуміти.

Мені здається, що коли розкажу дещо про себе, ні, не про себе, а про нас, тих, що їх у квітні 1940 року повезли далеко на схід, у різні сторони Казахстану і Сибіру, коли хоч трохи вдасться мені показати вам, наблизити до вас цю країну морозів та буранів, то, може, краще будемо себе розуміти.

Коли ж вертаюся пам'яттю до тих часів, то з'являються передомною деякі люди й події, які, наче кадри фільму, укладаються картинами. Тож погляньте й ви на ці картини з життя “там”. Може, тоді час, що стоїть між нами, заповниться змістом, і я не буду для вас тільки тінню чи відблиском молодости, на якій мило задержати думку на малу хвилину, щоб потім іти далі своєю дорогою. Може, у тій тоненькій стіні, що її відчуваю між мною і вами, стіні яку створили інші, різні у вас і у мене, життєві переживання, постануть золоті ниточки взаємного зрозуміння, толерантності і близькості. Бо я не хочу бути між вами тільки людиною з “тих” часів, далекою особою-спомином, незначним слідом давніх літ.

У вагоні — теплушці

Є сон, який з'являється мені час-до-часу. Кожного разу, коли він мені сниться, все з трохи відмінною дією, але в цій самій обстанові, я буджуся, задеревіла з тривоги, часом обливаюся потом жаху і довго лежу нерухома. Мені страшно відкрити очі, я боюся, що замість знайомої обстанови, зарису вікна, полиці з книжками, відблиску дзеркала, я побачу нетрі вантажного вагону з постатями, що куняють притулені, кожний у своєму кутку. Коли так у тривозі лежу, ще заки зважуся відкрити очі, стверджую, що звук, який у сні був рівномірним стукотом коліс поїзду — це відгомін якоїсь машини в помешканні наді мною, або, може, шум тягарових авт на вулиці. Го-

стрий, пронизливий, відмінний від усього, що колинебудь я чула, свист советської льокомотиви, що завжди лунав як визов або крик розпуки, зникав із сном. Я слухаю знайомі звуки великого міста і поволі примушую своє серце до спокою. Та думка все повертається до цього вагону, куди над раном фатальної п'ятниці, 13 квітня 1940 р., привезли нас — мою маму, брата і мене.

В першій хвилині здавалося, що не можна вже нікого вмістити в тому, густо заповненому людьми та клунками вагоні. Та все ж таки ми ввійшли й протиснули туди наш кіш-куфер, з яким часто їздили на щасливі вакації до Підлютого. Тоді була в ньому постіль, посуд та книжки. Що тепер було в ньому, ми не знали, бо нам дозволили збиратися всього кільканадцять хвилин. Хто був у хаті, той вкладав до коша те, що бачив, що було під рукою, — часу не було вибирати, що може більше пригодиться. Ми всунули кіш і думали, що на ньому буде спати наша мама, бо усі лавочки-койки були вже зайняті. Нам вдалося вибороти для мами куток побіч куфера, де мама могла сісти на клуночках.

Вагон сниться мені завжди таким, яким він був уночі. Може, це тому, що вночі кожний з нас вглиблювався у себе, у свої справи. Вночі вагон був навантажений п'ятдесятьма людськими трагедіями. Удень приходили до голосу, набирали значення люди — фізичні істоти, з їх потребами їсти, пити, навіть віддихати, бо і це було проблемою. Вночі тіла, ніби розтоплювалися у темряві вагону. Кожний, якомога вигідніше, приміщував себе на ніч до спочинку, але, мабуть, тільки діти спали повним, безпечним, несвідомим сном. На інших ледве чи коли приходила благодать сну-забуття. Бо до голосу приходили розпука, журба та сум. Видавалося, що вони заповняють вагон якоюсь майже дотикальною мрякою, темним серпанком, павутинними пряжами, що снувалися поміж скуленими постатями. Я могла була навіть

у сні немовби доторкнулися цієї плязми жаху, липкого туману, що виходив уночі з нетрів людських душ.

Часом чути було тихий шепіт двох похилених до себе постатей. Десь хтось хлипав. Хтось шептав молитву, чи, може, розмовляв у півсні з кимсь, кого тут не було.

Усім людям у вагоні доля пагло перетяла їхнє життя. Усі малі й великі справи, будована роками доля, була перерізана наче ножом, коли брутальна сила захопила усіх уночі і вкинула до цього вагону. Кожний досі ішов спати з якимсь' завтра, а тут цього завтра вже не було. Справи любови і ненависти, гніву, жалю, щоденних турбот і радостей, — все залишалося по тому боці запльомбованого вагону. Не можна було вже направити, ні змінити останнього, сказаного, може у гніві, слова. Тривога про майбутнє мішалася з жалем, що те або інше

можна було зробити інакше. І думка про тих, що залишилися, журба про них і бажання побачити їх ще хоч раз один, ще одно слово сказати, одну річ для них зробити.

У перших хвиликах люди у вагоні діють ніби під якоюсь гіпнозою. Ніхто не бачить другого і тільки думає про те, щоб знайти собі і своїм найближчим місце. У загальній розпачливій метушні все ніби крутиться довкруги власної осі. Коли за людиною засуваються двері вагону, думки і почування замкнених не кружляють біля цього засадничого факту. Вони думають про малі справи: свої клучочки, місце, де можна сісти. Якийсь інстинкт у підсвідомості діє так, що людина думає про малі спра-

ви фізичного буття і в цих малих справах тоне велике, істотне. Ця метушня, це запобігливе діяння — це, мабуть, внутрішня потреба задемонструвати, що хоч нас везуть невірних, то ми щось робимо, якусь дію починаємо.

Але ж можливість діяти у густо заповненому вагоні невелика. Усе якось уложене. Ще видається незвичайно важливим подивитися, що у наших клуночках. Тож майже кожний ще раз перевірює, що забрав. А коли й це зроблено і нема що даліше робити, тоді вже перед подією нема оборони. Поволі ми всі, вирвані з корінням із свого середовища, починаємо творити нову спільноту замкнених у вагоні людей. Там лучило й ділило нас не одне, бо у вагоні люди різних національностей, професій, віку, переконань. Тут в'яже нас охота можливо добре влаштувати наше спільне приміщення, але вона й ділить нас, бо у цій тісноті один одному раз-по-раз мусить входити в дорогу.

Після першої метушні передусім старається кожний дотиснутися до віконця, щоб хоч поглянути на світ, на Львів. Таких, як наш поїзд, на товарній станції стоїть багато. Крізь маленьке віконце видно з одного боку рейки товарної станції і на них поїзди з такими, як і ми, що заглядають у віконця своїх вагонів. З другого боку видно верхи кам'яниць горішньої Городецької.

Так стоїмо на львівській станції, може день, може півтора. Цей час має якусь іншу міру. Поки можна було бачити кусок львівського неба, нам здавалося, що є ще якась надія. Щось станеться, ось, може, якась інтервенція, може випустять, може вдасться хоч комусь з нас втекти. Але нас сторожили озброєні вояки. В ночі вагони були освітлені яркими рефлекторами. Це надавало цілому оточенню якогось нереального вигляду. Часом чути було постріл — може хтось пробував утікати. Часом попід вагони хтось перелазив з того боку, шукаючи

близьких осіб. Падало ім'я чи прізвище, яке передавали собі з вагону до вагону, з поїзду до поїзду. Та таких "відвідувачів" скоро відганяла сторожа.

Нараз почувся якийсь зойк та ридання. Поїзд за поїздом рушав з місця. Риданню у вагонах відгомоном відповідали ридання людей, що стояли вздовж рейок на вулицях та насипах. Цей стогін-плач, що супроводив транспорти, сниться мені часто, як акомпаньямент до кошмарної візії ночі у вагоні.

Я бачу вагон завжди вночі, може тому, що фізичні терпіння, голод, духота, тіснота, бруд та холод, хоч у даному моменті більш дошкульні, але в душі залишають сліди не такі глибокі, як жах розлуки, страх і розпач, що приходили до голосу тоді, коли ніч закривала людей своїми чорними крилами.

Вітай Києве, — прощай Києве!

Поїзд, один з багатьох, окружив Львів і понісся на схід. Минає села й міста, спершу ці ближчі, нам відомі з особистого побуту, чи з оповідань знайомих, що там жили чи побували. Ми все шукаємо способу передати вістку своїм близьким. Це здається справою великої ваги. Кидаємо карточки через віконце людям, що проходять повз поїзд, навіть коли він у русі. Часом бачимо, як хтось підійме карточку і махне до нас рукою. Може, вишле туди — додому. Але ж до якого дому, його вже нема. Але все таки до рідного міста, до своїх.

Ось Тернопіль. Тут випускають по дві особи з вагону по воду. Очевидно, під конвоєм. Біля помпи, де набираємо води, ціла товпа. Бачимо співчутливі погляди, падають питання, та до нас близько нікого не допускають. Якийсь залізничник, користаючись з неуваги конвоєнтів, підбігає і тиче мені в руку пачечку. Уже у вагоні бачу, що це сніданок, який йому певно жінка приготувала до праці. Два крайці хліба з ковбасою, --- скільки ж зворушливого співчуття в цім жесті.

Але їдемо даліше — ось границя, давній кордон. Ми на території Великої України, яку знаємо з оповідань, про яку мріяли. Тільки мама тут бувала. Колись їздила вона сюди з Галичини і перевозила нелегальну літературу, тоді, коли наші батьки в спільних організаціях боролися проти царського режиму. Якже ж інакше їде вона тепер. Сидить у своєму куточку з головою, спертою прикметним собі згином на руці. Її карі блискучі очі повні спокійної резигнації, і тільки, коли дивиться на нас, у них розпучлива турбота, жура за нас, не за себе.

Кордон значать не тільки назви місцевостей. Міняється і краєвид. Основна тема — погано оброблені поля, сірі, занедбані будинки. Кордон позначений теж вбого вдягненими людьми, що приглядаються нам, а ми їм. Всьому характерний цей сірий кольорит, і людям і будинкам.

У Жмеринці знову їдемо по воду. Знову товпа, що приглядається нам. Та тут у поглядах більше цікавості, ніж співчуття. І тут пробую передати карточку. Хоч нас пильнують, то проходячи коло дівчини, приблизно в моєму віці, що стояла, не зводячи з нас очей, даю їй листа і, користаючись з того, що конвоєнт зайнятий, прошу:

— Купіть марки та вкиньте листа у скриньку!

Дівчина бачить, що разом з листом даю їй копійки, віддає їх і каже:

— Будьте спокійні, кину! — Потім додає: — А ви дивитесь на нас, як на диких звірів.

Здивована хочу спитати, що вона має на думці, але нас переганяють далі. Ще довго думаю над її словами. Що вона мала на думці? Чому ми можемо думати про них, що вони — “дикі звірі”? Чи тому, що вони так вдягнені, що їх вигляд у порівнянні з нами такий жалюгідний? Чи може тому, що вони, мов дикі звірі, зайняли без війни нашу землю і поводяться там, наче “дикі звірі”. Ще довго звучать мені у вухах слова цієї “вільної” дівчини до мене, замкненої у товаровому вагоні.

Аж ось Золотоверхий Київ! Нам пощастило дібратися до віконця, яке весь час облягають співтовариші дороги. Тут вони, видно, визнали за нами право дивитися. Ми стоїмо з братом при вікні. Ми на мості, під нами широка ріка. Заходить сонце, в його золотистому сяєві ми бачимо стрімкі узбіччя Дніпра. Поїзд їде по мості, дуже поволі, ледве посувається. Відрізняємо Володимирівську гірку, здається, що бачимо пам'ятник св. Володимирові. Сонце золотить бані церков. Ми дивимося на столицю України, про яку мріяли, яку так дуже хотіли побачити. Поїзд задержався на середині мосту. У вагоні мовчанка; ми мовчки, без слова, зосереджено

дивимось, вбираємо в себе цей незабутній, озолочений заходячим сонцем краєвид.

Вітай Києве! Прощай Києве!

А потім все на схід і на схід. Куди? На наші питання не відповідають ані конвоєнти, що приносять нам часом хліб або випускають по воду, ані люди, що проходять вздовж вагонів, ані ті, повз яких проходимо, коли йдемо по воду на станціях малих містечок чи сіл. Там повно людей з дітьми, клунками, старих і молодих. Вони приглядаються нам, а ми їм. Куди вони їдуть, чому так мандрують? Тільки згодом довідуємося, яка причина і ціль цієї мандрівки народів. У Радянському Союзі усі шукають собі кращого місця, бо всюди важко жити.

На якійсь станції, де стоїмо довше, на сусідніх з нашим поїздом рейках стоїть поїзд, а близько нашого вагону — льокомотива. Ми кличемо до машиніста:

— “Чи не знаєте, куди нас везуть? Що з нами буде?”

Він ніби не чує, але коли вже зовсім стемніло, підходить до нашого вікна і питає, хто ми і звідки. Коли пояснюємо, що ми українці і що везуть нас зі Львова в невідомому напрямі, він оглядається, чи хто не йде, і каже:

— Не знаю точно, куди вас везуть, але там десь уся моя сім'я. Ви не розпачайте, не може ж так бути завжди. Мусить прийти кінець цьому горю. Обіцяв ще дізнатися, куди спрямований поїзд, але, поки він удруге прийшов, наш поїзд рушив, і ми вже його більше не бачили.

Назви малих станцій нічого нам не кажуть, ми про них ніколи не чули. Аж ось Урал, якийсь менший, ніж ми собі уявляли. Кожний знав тільки цей брунатний ланцюг гір на карті, за якою уже Азія. Вона привітала нас піськовою бурею, після якої ще довго находили ми пісок у всіх кутках вагону, в одежі і речах, хоч тісно зачинили віконечко.

У вагоні з дня на день важче дихати. Маленька діра,

яка має служити за виходок, придумана хіба для більшої наруги. Ми засланяємо її коцями та якимись простиралами, хто що дав на цю ціль. Але ж її не можна вдержати в чистоті і з неї розходить ся на вагон щораз то гірший сморід. Води нема, щоб можна обмити дошки довкола діри.

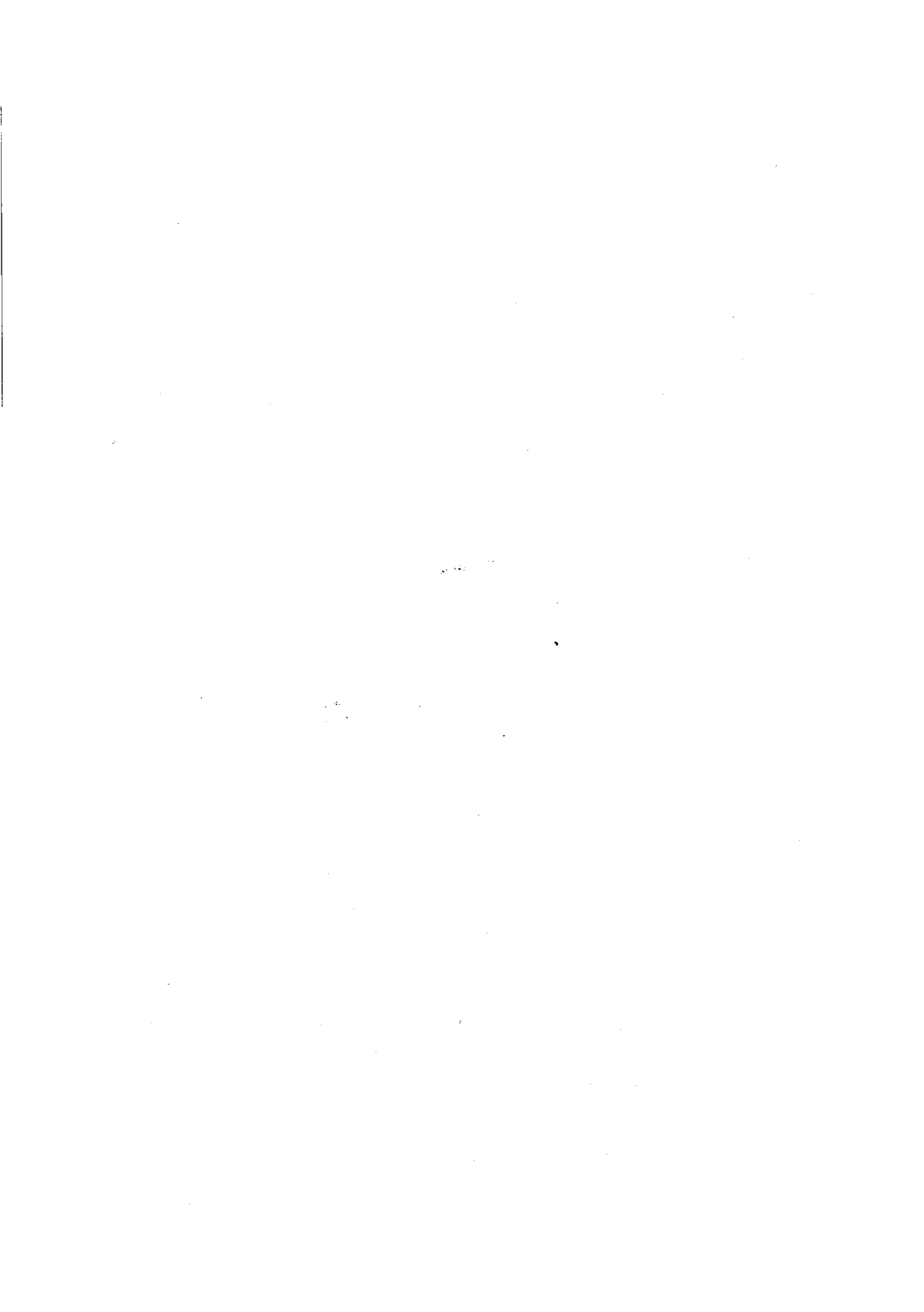
Ранок починається найчастіше тим, що з вікна сусіднього вагону все один і той сам дівочий голос зачинав кричати щосили:

— В о д и, в о д и!...

Скоріше чи пізніше, змучені або знуджені тим криком конвоєнти отвірять один за одним вагони та випускають по дві особи по воду. Біда тільки в тому, що нема в що її брати. Інколи приносять нам хліб. Не всі ще вміють його оцінити. У декого, може, є ще якісь запаси з дому і їм цей темний, важкий хліб не смакує. У інших немає зовсім що їсти, і з тими треба якось ділитися. Десь за Уралом до вікон прибігають діти і просять у нас... хліба. Це каже усім цінити хліб. Що жде нас, коли ці, вільні, просять його в нас.

Поволі втрачаємо почуття часу, бо вміру того, як просуваємося на схід, сонце змінє час свого сходу та заходу. Після сонця ми орієнтуємося, що поїзд змінив напрям: їдемо на південь. За вікном знову гори, які це гори, не знаємо.

Вже майже три тижні ми в дорозі, аж ось вночі поїзд задержався і стоїть довше, ніж будьколи. Вранці за вікном, біля якого на дошках спимо, показався ще снігом покритий степ, трагічний у своїй одноманітності. Тільки добре приглядаючись, можна було відрізати хати. Віяв вітер, ніс піском та дрібними камінцями, грав на телефонних стовпах. Ми почули гуркіт отвірних дверей сусідніх вагонів, спершу тих дальших, потім ближчих... вже сусіднього. Відчинено і наш. Ми прийшли на місце призначення.

Людина з великої бунви

Довгі вантажні поїзди стояли на львівській станції, рівнобіжно до вулиці Городецької. Всю ніч під'їздили вантажні авта, що привозили призначених на вивіз людей. Майже одночасно з нами внесли до вагону на фотелі стареньку пані. За нею, ридаючи, увійшла друга жінка і внесла якісь старосвітські торби та валізи. Тим самим стали вони нашими сусідами в цій дорозі до пекла.

Чим для Радянського Союзу була небезпечна напівспаралізована старенька пані — цього, мабуть, ніхто не вмів би пояснити. Може, комусь потрібне було її помеш-

кання, може, була родичкою когось арештованого. Ніхто не брав до уваги, хто вона — стара, молода, хвора чи здорова. Просто, одна позиція у списку, яку треба було виконати, “відфайкувати”. Інша справа була з жінкою, яку привезли разом із старенькою панєю.

Це була медична сестра. Працювала, доглядаючи старенької. Коли озброєні наганами та фінками червоноармійці увійшли до помешкання пані “грабіни” (так ми її називали підчас нашої подорожі і так буду тут її далі називати) назустріч їм вийшла сестра. Вони ствердили, що її у списку нема. У них до неї нема ніякого діла. Їм треба ворога народу, пані грабіну.

Це був перший вивіз і ніхто не знав, куди забирають, чи до тюрми, чи куди. Сестра (так називала її старенька пані і так я її буду називати), старалася переконати вояків, що старенька немічна та хвора і що немає ніякого смислу її забирати. Аргументи сестри трапили на кам'яну стіну незрозумілості. Тоді вона заявила, що самої пані не пустить та почала збирати, що було під рукою до чорних старосвітських торб пані грабіни. Червоноармійці зрозуміли, що вона збирається їхати разом із своєю підопічною. Вони в першій хвилині остовпіли від здивування а потім почали протестувати. Але сестра не слухала навіть, що вони говорять. Вона почала одягати стареньку та готувати її до дороги. Були ще якісь телефони до “власть імущих”, але красноармійці надто спішилися, бо вже світало, а вони повинні були вночі закінчити свою “роботу”. Їх змудило вияснювати щонебудь і вони забрали обі жінки. Ще були труднощі, коли брали “грабіну”, яка не могла навіть стати на ноги. Врешті її посадили у фотель і разом із заплаканою сестрою повезли на станцію. Ще раз запитали сестру, чи вона таки думає їхати. Вона потвердила.

— Хочеш — їдь к чорту — і з гуркотом засунулися двері вагону.

Цілий день просиділа старенька у фотелі, але треба було примістити її десь на спочинок. Моя мама відмовилася покласти на леговищі, яке ми влаштували для неї із коша та клунків. Старенька спаралізована пані більше потребувала якогось “ліжка”. І так моя мама відбула цю майже тритижневу подорож сидячи, а старенька пані то сиділа у фотелі то лежала на нашому коші. При кінці вона майже весь час лежала.

Вона була слаба не тільки фізично. Вона, мабуть, уже довгий час з дому нікуди не виходила. Звикла була до обмеженого простору своєї кімнати, до завжди тих самих предметів, тих самих людей і цілого, роками усталеного способу життя, атмосфери, звичок. Нагло опинилася в товаровому вагоні, у гущі людей, серед найпримітивніших умов. Нічого дивного, що її стареча психічна рівновага захиталася. Ще в перших хвиликах вона, може, відрізняла незвичайне оточення, в якому опинилася, та скоро усе перемішалось у її старечій пам'яті. Теперішність переплелася з минулим в одне. Єдине, що її лучило з реальним світом це сестра. Вона була свідомою, що ми кудись їдемо поїздом і давала сестрі такі трагі-комічні доручення: “замов готель і то дві кімнати”, або “візьми носильника, сама не носи, бо це важке”...

Коли нам вдалося відчитати назву місцевости, через яку ми їхали, і до її вуха впала назва села, вона питалася, чиє це село, або навіть називала якихось власників:

— Ах, це — казала — Любомірських, — або — це ключ Весоловських. Я тут була! І вчисляла то якісь прізвища, то “оказії”, при яких їй тут довелося бути. Балі, весілля, похорони.

Сестра трохи нетерпеливилася, трохи бентежилася

цією втратою свідомости старенької пані. Спершу намагалася в'яснити їй наше положення. Потім зрезигнувала. Видно прийшла до переконання, що свідомість дійсности нічого старенькій не допоможе.

У Києві поїзд задержався довше. Старенька вимагала від сестри, щоб тут висісти. Вона тут була, вона знає, що це гарне місто. Називала якись готелі, куди треба заїхати. Вона не хоче нікуди далше їхати.

У пам'яті вона мала певно ще Київ з часів перед революцією. З її слів виходило, що вона жила колись в Україні. Її прізвище по чоловікові говорило про його українське походження.

Ці напівсвідомі розмови пані "грабіни", це перемішання давнини з теперішнім у цьому темному, заповненому людьми вагоні, додавало її словам якогось трагічного виразу, ніби сонного марева.

Дні минали. Старенька ставала дедалі слабша. Лежання на твердому коші відпарило її худеньке, старече тіло. Води, майже, не було. Її інколи дозволяли брати в криницях на станціях, але ж у нас не було відповідного посуду і ми ледве приспособили якись пляшечки та риночки, в яких приносили воду. Її не вистачало для пиття. Що ж тоді думати про миття. Тож тіло старенької гнило. Коли її підносили, по всьому вагоні, розносився сопух гнійних ран. Тоді треба було відступити від віконця, щоб впустити трохи свіжого повітря до вагону.

Старенька дедалі частіше просила, щоб її підносити. З хитрістю, якою нераз послуговуються малі діти, вона впевняла, що потребує "на сторону". Тоді сестра при помочі когось, переважно мого брата, саджала стареньку на потребник. Його заїмпровізували ми на кріслі. Здебільшого показувалося, що алярм був фальшивий. Знову переносили пані на "ліжко". Вона ж щораз то частіше бажала собі цієї мандрівки з коша на потребник і на-

зад. При тому ставала ніби щораз то важчою, тож було це дедалі трудніше виконувати. Передусім у сестри було все менше сил. Лиш доброї волі й ніжності у неї завжди вистачало.

Ця сестра! Ця жінка в неозначеному віці, у темній скромній сукенці. Ні гарна ні погана. Багато осіб, які разом з нами відбули цю подорож розплилися у моїй пам'яті. Я мало, або нічого не зуміла б про них сказати. Але сестру кожний мусів собі запам'ятати. Вона була ніби символом, видимим знаком людяности та самопошвяти, на яку здібна людина, писана з великої букви.

Уже те, що вона їхала добровільно, звертало на неї увагу. При тому їхала з зовсім чужою для неї особою, у якої працювала, а не з кимсь рідним, для кого пошвята була би чимсь природним.

Я немов бачу її. Завжди біля коша, на якому лежить старенька. Сидить у фотелі, на якому принесли хвору. Її зір звернений на "грабіну". Її рука тримає маленьку поморщену руку хворої. Встає тільки нате, щоб приготувити хворій їжу, або питво, чи поправити лежанку. Коли пані не чує у своїй руці руки сестри, зараз починає неспокійно шукати по накривалі, ніби за загубленим скарбом. Коли це триває трохи довше, починає кликати своїм слабеньким голосочком:

— Сестро... сестро...

Сестрі годі навіть полагодити свої фізіологічні потреби. Скільки бо разів вона йде за заслону, яку ми влаштували із простирал, розначливий голос старенької кличе її до себе.

Все це триває не день або два, а майже три тижні. Впродовж цього часу сестра не спить. Може, колись вона дримає, схиливши голову на край леговища, але цю дримоту перериває старенька раз-у-раз своїм:

— Сестро... сестро...

Ми всі спимо мало. Тільки діти мають можливість

лежати. Та коли б це не було, ми завжди бачимо, як сестра то поправляє щось біля хворої, то щось до неї говорить, заспокоює як малу дитину. Раз, уже при кінці подорожі, ми умовили сестру, щоб прилягла. Хтось відступив їй своє лігво, а сам сів при старенькій. Не тривало й п'ять хвилин, коли вона, занепокоєна голосом грабіни, що як завжди кликала “сестро, сестро”, встала й вернулася на своє звичайне місце.

Минав час, і ми, замкнені у вагоні, почали одні одними цікавитися. Особа сестри привернула до себе загальну увагу. По кутках розгадували, що спонукало її поїхати добровільно з грабіною. Можна б написати кілька романів, хоч би новель на підставі тих здогадів. Хтось твердив, що любов до сина “грабіни” спонукала сестру до такої посвяти. Вона обіцяла “йому”, що буде піклуватися матір'ю. Не залишить її самої. Це, буцім то, підтверджувала сестра, бо говорила про сина “він”. Як це “він” буде побиватися, коли довідається, що маму вивезли.

Одного дня, уже в глибині Азії, конвоєнти прикликали лікарку і ця рішила, що стареньку треба забрати та віддати до якогось притулку. Сестра вимагала, щоб її взяти разом із “грабіною” — самої її нікому не віддасть. Вона ж обіцяла, що не залишить “грабіни” самої. Та хоч сестра їхала добровільно, їй вийти не дозволено. Обидві поїхали далі. Це ще підтвердило романтичну версію її посвяти.

Були ще й інші. Сестра могла бути нелегальною дочкою “грабіни”, або когось з її близьких. Причина могла бути у багатстві “грабіни”, можливості одержання якогось спадку.

Якийсь час молодий хлопець, син львівського банкіра, який їхав з нами, зголошувався раз-у-раз до помочі при підношенні хворої. Він часто сідав побіч сестри і провадив з нею шепотом якісь розмови. Сестра була

нашою сусідкою у вагоні, брат часто їй помагав, тож до нас вона дуже зблизилася. Вона розказала нам, що цей передбачливий молодець намагався дізнатися від неї, чи пані “грабіна” не залишила у Львові якихось скарбів і де саме їх заховала. Питав, де жила, чи мала біжутерію, як її забезпечила. Так, на всякий випадок, ану ж йому вдасться вернутися до Львова.

Здогади, які не були б, не зменшували подиву для сестри, але чомусь нікому не приходило на думку, що до виїзду спонукала сестру просто глибока людська доброта та любов однієї людини до другої, безпомічної людської істоти.

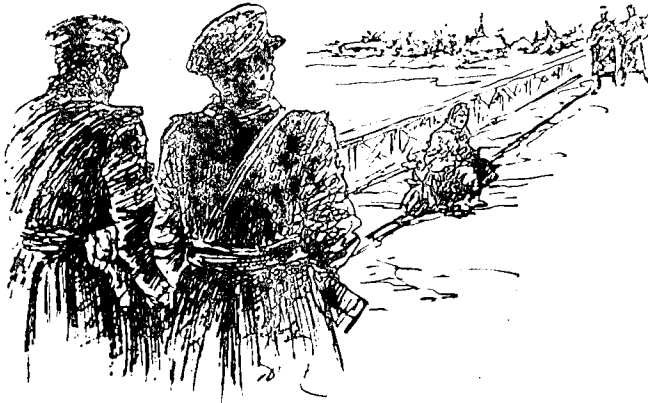
Ми приїхали на місце призначення. Маленька станція серед степу у цій частині Казахстану, що колись називалася Сибкраєм. До вагонів підїздили вози, запряжені то кіньми то волами, то знову тягарові авта. “Грабіну” посадили у її фотель і разом з фотелем перенесли на віз, запряжений кіньми. Сестра, плачучи, прощалася з нами. Трагічна каравана рушила. Нас повезли у іншу місцевість.

Якось восени з’явилася у нас сестра у скромній сукенці та маленькій беретці на голові. Вона із сльозами в очах розказала, що “грабіну” ледве довели до якогось совхозу, далеко в степу, і там вона скоро померла. Сестра старалася дістати дозвіл на поворот до Львова. Ніхто не слухав її вияснення, що вона добровільно сюди приїхала. Тож вона постановила вернутися без дозволу.

До того часу, нікому з тих, хто пробував вертатися, не вдалося було зайти далеко. Але ж сестра говорила добре по-російському а при тому видавалося, що своїм скромним виглядом не буде відрізнятися від советських подорожніх. Із старосвітською торбою у руках вона рушила в дорогу. Ми втратили її з очей на якийсь час.

Але ж за декілька тижнів прийшла вістка, що сестру зловили і відставили в Казахстан. Цим разом у тюрму.

Прийшла амнестія. Сестру випустили і ми ще раз її побачили. Вона розказала нам, як усякими попутними автами, то поїздами, то пішки, добралася була разом з однією товаришкою недолі аж в Україну. Тут від села до села почали посуватися на захід. Люди, хоч боялися, але все таки годували, чим могли та вказували дорогу. Дійшли аж до Збруча. Аж раз, темної ночі, на якомусь мості з двох боків надійшла сторожа. Не було уже сил утікати, сестра сіла на свої старосвітській торбі і там її зловили. Її оправдання, що вона ж їхала добровільно, ніхто не приймав до відома. Її засудили за втечу.

Ті, хто з нею був у в'язниці, розказували, що вона завжди готова була помагати другим, навіть коштом своїх потреб. Все згадувала стареньку "грабіну", якою опікувалася стільки років і яка вмерла на її руках.

А я згадую сестру тоді, коли людський егоїзм, себелюбство, захланність та злоба заперечують думку про існування людини, писаної з великої букви.

А х м и р

Валка возів, запряжених волами, рушила від поїзду у казахський степ.

Те, що двері вагону відкриті, що можемо з нього вийти, дає нам, в перших хвиликах, враження свободи. Здається, що вільний простір, свіже різке повітря — це воля. Та скоро усвідомляємо собі: цей безмежний простір однаково, що колючі драти. Його нам не пройти і звідси дороги додому для нас немає.

Степ де-не-де ще покритий снігом, уже м'яким і не таким білим. Дує вітер, зимний та гострий. Несе піском. Здається, ставить опір навіть волам повільним але силь-

ним. Вони йдуть киваючи під такт кроків важкими лобами. Скриплять вози. Підскакують на нерівному степовому шляху.

Після майже трьох тижнів задухи у вагонах нас оп'янює повітря. Сидимо на возах очманілі, закутані у що можна, то розігріті сонцем, то продроглі від вітру.

На возах переселенці, а побіч возів то йдуть, то присідають на вози конвоєнти-погоничі. Три дівчини “хахлушки” й два казахи. Один з них — “сам” голова колгоспу Каргали, Аскар Аблказ, другий, старий казах, колгоспний пастух — Ахмир.

Він вдягнений у хутряні, шерстю вслід, штани, всунуті у валянки. Ноги, в цих грубих штанах, здаються ще більше кривими. На ньому фуфайка, а на голові шапка — ушанка. Вона інша ніж ті, які ми досі бачили у росіяни. Вона нагадує нам рисунки воїнів Джингіз Хана. Її колпак це високий гостро закінчений стіжок, обшитий лисячим хутром. Обшиття довкола шапки вище над чолом. Воно хвилясто спадає на плечі. Обабіч обличчя звисають хутряні наушники аж на рамена. Ніодин казах не зв'язує їх під бородою, так, що підчас швидкої ходи, або їзди на коні, наушники, ніби крила, то підіймаються то опадають на рамена.

З-під обрамування цієї шапки дивляться на нас скісні, чорні очі над вистаючими кістками вилиць. У Ахмира рідка, у клин, невеличка борідка, трохи сторчма вперед. Плоский, широкий ніс. Смагле спалене сонцем, вітрами а теж морозами обличчя.

Ахмир у валці не господар. Проводить Аскар. По ньому слід, що він захоплюється усім що “руське”. Навіть шапка на ньому не старосвітська, як у Ахмира, а звичайна “руська” ушанка. Він вміє трохи говорити російському.

Пробуємо дізнатися від нього, куди нас везуть, що нас там жде. Але крім ентузіастичних заяв, що там, “очень

харашо”, нічого дізнатися не можемо. Особливо дратує нас щось, що звучить як “оставте всю надію” — це Аскарове “Нічево, привикнеш”. Ми ж бо привикати не намірені.

Аскар голова колгоспу, до якого нас везуть. Дехто намагається з’єднати його подарунками. Може, потім одержить якесь краще місце в колгоспі. Хтось подарував йому... смокінг. У ньому Аскар парадував пізніше у колгоспі у вихідний день, але ж очевидно нічого нікому не поміг.

Мое маленьке дзеркальце впало з кишені під віз. Аскар так жадібно його вхопив, що я подарувала йому дзеркальце. Підчас найближчої зупинки мама кивком голови показала мені щось під возом. Я ледве здержалася від сміху. Бо там лежав голова колгоспу горілиць на мокрій землі і держав перед собою моє дзеркальце. Вдивлявся в захопленні на себе, а при тому робив міні, морщив чоло, шкірив зуби.

Хоч Аскар провідник валки, ввечорі, коли стаємо табором, діяти починає Ахмир. Він бо вибирає місце на табір, можливо затишне, поблизу води. Він розпалює ватру із коров’ячого кизяку, що його дівчата та він сам збирає на степу. Навіть мій пластовий досвід не може мені пояснити, як можна роздути вогонь із такого мокрого палива. Правда, це не якась велика ватра, от маленький вогонь, але ж ми усі обступаємо його, щоб хоч трохи розігрітися. Зразу ж бо після заходу сонця стає холодно так, що і степ і нас покриває білим цвітом іней. Хто має посудину, ставить на кизякових жаринах воду, щоб закипіла.

Так ми вже чотири дні їдемо волами бездеревним степом. На зміну то палить нас сонце, то морозить вітер. Дехто від цього спалений, навіть пухне.

Інколи натрапимо на оселю — кілька сірих хатинок з плоскими дахами, але їх можна відрізнити від степу

аж тоді, коли під'їздимо зовсім близько. То ж неймовірним здається те щось, що появляється на обрії, а має вигляд групи дерев. А, може, це видиво фатаморгана? Але ні, зближаємося, а вони все ще там. Це дерева! Та ще й над річкою. Валка під'їзджає ближче — стає табором над берегом ріки.

Був місяць травень. Сибірська провесна. Лід на річці скрес, але ще не зовсім зійшов. Водою плила крига. Місцями покривала ріку ніби каша розм'яклого льоду. (Це місце було бродом і улітку висихало так, що можна було пройти, не замочивши колін.) Та тепер ріка виглядала грізно і широко розливалася каламутні води.

Як тільки ми наблизилися до річки, Аскар захворів. Він стогнав, драматично держався за голову і раз-у-раз повторяв “бас ауруда” — це значить “голова болить”. Вкінці він зовсім занеміг і поклався на віз та так доїхав до річки.

По тій стороні ріки появилися такі як і ми переселенці. Вони приїхали сюди кіньми і тому вже два дні раніше. Перекликуємося через річку. Вони обіцяли добути якусь їжу взаміну за одягу. Перевіз її якийсь хлопець на коні. З тривогою дивимося, як кінь борюкається із струмом, кригами, льодовою кашею. Привіз хліб та яйця. Торг іде поперез річку.

На березі Ахмир розпалив вогонь і так ми перебули ніч. Вранці вози ушикувалися в дорогу і почали переїздити через річку. Ось уже перший переїхав до половини ріки. Погоничем там одна з дівчат. Воли бояться, не хочуть іти. Надходить більша крига і віз поволі перекиляється на бік. З нього починають спадати дороцінні для переселенців клуночки. Просто в холодну воду, на кригу і снігову кашу. За клуночками бачимо зсувається, мусить упасти, один переселенець, про якого знаємо, що він хворий на туберкульоз.

На березі поміж Аскарком і Ахмиром гостра виміна слів, для нас незрозумілих, по-казахському. Аскар все показує на свою голову і стогне. Немає ради. Ахмир за-кочує шкіряні штани і входить у річку. При його допомізі віз знову стає на чотири колеса і доїздить на той бік. Так уже і другі вози перепроводжує Ахмир через річку. Там треба знову розпалити вогонь, щоб просушити те, що замгло. Хворого, який упав у воду, закутуємо у сухі коци.

Коли починаємо дальшу дорогу, Аскар видужує. Ще тільки трошки стогне. Переїзджаємо через село, в якому залишилися переселенці, знайомі з розмови понад рікою. За селом Аскар уже зовсім здоровий.

Це останній, п'ятий день подорожі волами. Ввечері зближаємося знову до групи дерев. Нам кажуть що це село Каргали, колгосп, до якого ми призначені. Наша валка задержується. Вози уставляються в іншому порядку. Це вислід, як догадуємося, розмови поміж Аскарком та Ахмиром. Це жест Аскара в заміну за його "дипломатичну" хворобу над річкою. Тепер перше місце у валці займає віз, на якому сидить Ахмир. За ним уже їдуть інші вози.

Стоїть погідний день. Навіть вітер устав. В'їздимо в Каргали. Широченна, одним одна вулиця, заросла травою. Обабіч стоять хати із невипаленої цегли-саману, з плоскими дахами. Хати боком до вулиці, ніодне віконце не виходить на вулицю. Де-не-де поміж хатами дерева. Вздовж дороги стоять люди. Вийшли зустрічати, а може, подивитися на тих, про яких їм розповідали. На капіталістичних кровопивців.

На середину вулиці в'їздить першим, гордо випрямлений, на своєму возі Ахмир. З таким почуттям мусів в'їздити його монгольський предок, коли привозив ясир із далекого походу. І певне так, як ми, почувалися ті невільники, яких віз, може, Ахмиром предок.

При самому в'їзді, по самій середині широкої вулиці показалася мала хлоп'яча постать. Малий біг назустріч, підбіг до воза і простягнув угору сплетені долоні. Ахмир схопив їх у свою велику руку, одним рухом підняв хлопця вгору і посадив побіч себе. Так вони оба, дідусь Ахмир і його внук Урусбай в'їхали тріумфально в село. Горді і, я думаю, щасливі та не свідомі розпачі, яка огортала тих, кого вони везли.

* * *

Нас поселили у колгоспі і відразу погнали до праці у полі. Була весна, і треба було швидко обсіяти поля. Тож “фахові” робітники, як ми, були потрібні.

Тоді ми дізналися, що малий хлопець, це внук Ахмира. Його батько відібрав собі життя. З вдовою повинен був, по казахському звичаю, оженитися другий син Ахмира — Мамербай. Але ж він не хотів, може, тому, що саме жінка була причиною смерти брата, а, може тому, що він молодий і не хотів повинуватися старим звичаям. Але він узяв на виховання братанича. А що Мамербай, подібно як Аскар, захоплювався усім, що “русске”, то назвав малого Урус бай. “Урус” це руский а “бай” це пан. Однаково ж малим займався більше дід Ахмир і виховував його по стародавньому. Для них обох степ, коні, це була суть життя.

Ахмир до нас відносився байдуже. Підчас дороги він, мабуть, дивився на нас як на “товар”, як на робітників, яких треба довести до села. Малий Урусбай трохи нас боявся, як кожна дитина чужих людей. Трохи був теж нами зацікавлений. Інколи, по-дитячому, зачіпав нас. Підбігав несподівано з-за вугла і вдаряв пухкою долонею мою руку. Коли раз мені вдалося задержати його ручку у своїй, він розпачливо пручався і виривався, як зловлена тваринка, поки я його не пустила. Згодом я навчила його гратися в “куку” і він на мій вид уже здалека гукав “куку”. Старий Ахмир, мабуть, допіру тоді

звернув на нас свою увагу, як на людей. Те, що ми граємося і жартуємо з його улюбленцем, поставило нас у ряди його друзів. Але ж Мамербей не радий був стосункам малого з переселенцями.

Щоденно, коли півживі від утоми ми верталися з поля, ми могли бачити, як серединою широченної вулиці ішов малий Урусбай. Маленькі казачата подібні на Будду. Їхні круглі пухкі личка відбирають гострість вистаючим вилицям. Скісні прорізи додають чару чорним очам. У малого Урусбая була ще й мила посмішка скорого до сміху пустуна. Його постать серед широченної вулиці видавалася ще меншою. Він ішов гордий, щасливий та "важний". Бо із степу над'їздив його дід Ахмир на коні, а за ним ішло стадо колгоспних коров з бугаєм попереду. Урусбай зближався до коня, простягав сплетені долоні вгору, а Ахмир одним порухом підносив його і саджав перед себе на коня. Так вони разом переїздили через село.

На небі, на якому впродовж дня не бувало ні хмаринки, нагло з'являлися увечорі хмари. У їх золотистих клубах заходило сонце. Воно освічувало криваво силуетки їздців та туман куряви, яку піднімало стадо. Пахло полином, гострим запахом худоби та димом з карагайника і кизяка, що слався з коминів. У їздців, коли вже потепліло, були на головах плоскі шапочки - тубитейки, а коли було ще холодно то під ритм ходу коня кивали-

ся крилаті лисячі наушники на шапках. Було щось пер-вісного у виді цього коня, що йшов коливаючим ходом казахських коней - іноходців, у виді їздців, які їхали з відхиленими від боків коня стопами, підкидувані у такт ходу коня, під акомпаньямент тупоту ратиць та реву бугая і коров. Могло здаватися, що ми не у двадцятому сторіччі, а в часах, коли по казахських степах кочував, може примітивний, але вільний і гордий казахський на-род.

Кони і ми

Для вас усіх “аквамарина” це півшляхетний камінь, що блищить зеленуватим світлом, а для мене це шляхетний кінь. Цього коня я вправді знала тільки зі світлини, яку, від коли моя пам’ять сягає, я бачила дома. На знімці “Аквамарина” стояв з високо піднесеною головою, а на коні сидів мій тато в стрілецькому однострої. Тато тримав поводи в руці, дивився кудись перед себе й усміхався. Тато часто розказував зі зворушенням про свого коня, ніби це була якась особа, а не звичайний кінь.

Для мене тато був, очевидно, поважним паном, якого чорне волосся скоро покрилося на скронях сріблом сивини. Завжди лагідний, спокійний, повільний у рухах. Але тато на Аквамарині це був інший тато, овіяний романтикою стрілець, що їхав боротися за волю й життя, і думаю, що таким він сам себе волів. Але ж тоді, коли я його пам'ятаю, він, замість на коні у стрілецькому однострої, воював у адвокатській тозі перед лавою прокурора та суддів за волю й життя своїх клієнтів, політичних в'язнів.

Думаю, що це від "Аквамарини" заразилися ми всі, його діти, любов'ю до коней, хоч для нас мішухів ця любов мусіла бути плятонічною. Хоч і не завжди!

Передусім коні були в Підлютому. Слово Підлюте у неодного може викликати швидкі удари серця й почуття болючої туги. Для тих, для яких це тільки географічна назва, скажу, що Підлюте лежить над холодною рвачкою рікою, Лімницею, серед диких карпатських гір Горганів. Трохи нижче, за бігом Лімниці, лежав славний пластовий табір на Соколі та табір новаків на Остодорі. Трохи вище була оселя Осмолода, де жили інженери та інші службовці, що завідували лісами, які належали до митрополитичих дібр. А митрополитом був тоді Андрей Шептицький. До Підлютого, малої оселі з цілющими водами, ми їздили на вакації. А в суботи приїздили туди з Осмолоди панове інженери, часто на конях. Вони прив'язували коней при стовпах т. зв. павільйону, а самі йшли грати або в бриджа, або в круглі. Для нас їх розваги були байдужі, а важливим було те, що нам вільно було трохи поїздити на їхніх конях. Очевидно, їзда була не без пригод.

Мій тато вмів гарно розказувати про те, як він побачив мене вперше на коні. Я на ньому в'їхала за стіг сіна, а з-поза стога вийшов кінь уже сам та став спокійно пасти траву. Він попросту пішов під яблінку, і її га-

луззя вхопило мене в свої обійми, а потім кинуло на землю.

Одного разу моя товаришка, красуня Кука, виїхала на коні на дорогу, а кінь попрямував у сторону рідної стайні, себто до Осмолоди. Кука не вмiла його завернути і десь аж в половині дороги його задержала, зсунулася з нього, не випускаючи поводів з рук, та довела його до вориння. Тут перелізла в безпечну віддаль від коня і ждала (не без сліз), аж поки якийсь прохожий бойко, не жаліючи гіркого слова на розпещених дітей, що беруться їхати на коні — завернув коня, поміг Куці сісти й направив коня назад у Підлюте.

Часом через Підлюте проїжджав візок, запряжений у таборового коня. Він їхав в Осмолу по хліб. Ми всі вибігали дивитися, тим більше, що за водія завжди був якийсь пластун, часто “лісовий чорт” — Пік або інший, і дівчата, нібито ненароком, старалися опинитися на шляху. Бувало, що кінь повертався вже з тягарем, тоді треба було помагати, пхаючи віз. Бо це була бідна конина, що ледве держалася на ногах. Заголоджена у якогось недбалого господаря, дісталася у пластові руки. Тільки пластуни були здібні полюбити таку неефектовну тварину та оточити її опікою і симпатією.

Але справжня моя їзда на коні мала місце аж в Янчині. Я туди їздила до моєї товаришки, а в Янчині годували й плекали коней. Ще й яких коней! Якже ж добре було в позичених у власника Янчина штанах і обов'язково у його капелюсі ще й з пером, виїхати поза двір на дорогу. Яке ж це почуття, коли вперше ви впали в ритм ходи коня і навчилися м'яко піддаватися цьому ритмові! Тоді можна було зрозуміти, що таке єдність з конем! А згодом, з биттям серця, можна було підігнати коня в чвал. Стежкою, серед ланів збіжжя, якими теж гордився знаменитий господар Янчина, ген високо на горб, з якого видно було узгір'я й узбіччя і ниви.

Вітер дув в обличчя, вітер “гладив ниви” а ви щораз то скоріше летите поміж ними, а за вами курява порошної дороги.

Це були ідилічні зустрічі з кіньми, потім були вже інші.

Нас вивезли в Казахстан.

Нас довели до колгоспу. Це було в неділю пополуноді, а в понеділок опівдні веліли вийти у поле, щоб показати нам, де будемо працювати. Чому якраз мене з-поміж усіх переселених вибрали, цього не знаю, досить, що мене привели на ниву, показали трійку коней, запряжених у борошу, і казали волочити. Я мала йти слідом дівчини, як я згодом дізналася, комсомолки Каті.

Кінь — конем. Я відважно підійшла до моєї трійки і, наслідуючи Катю, взялася до роботи. Треба було сісти на крайнього коня. От і почалося! Бо ж це не було таке просте. Кінь не мав ні сідла, ні стремени, тільки уздечку. Вже сама конечність видряпатися на його хребет для мене, не такої вже надзвичайної гімнастики, була штука неабияка . . . А вдержатися на кіньському хребті, без сідла!

Уже після кількох кроків я зрозуміла, що мій досвід їхати та кермувати конем зовсім не придасться. Не знати було, на що перше звернути свою увагу. Чи на непокірну трійку коней, яку я повинна була вдержати докладно за слідом трійки, веденої дівчиною, що мене попереджувала, чи на те, щоб не зсунутися з коня під копита його сусіда, або під гострі зуби бороши, що підскакувала на свіжо зораних скибах, ледве трохи розбитих попередньо бороною. Шорстка, кудлата після зими шерсть коня почала зразу ж терти мої ноги, нехоронені ані штанами, ані чоботами. Уже після кількох кроків появилися на моїх ногах червоні смуги від натертої шкіри. А тут ще сусідній, т. зв. “другий” кінь раз-у-раз притискав своїм боком мою ногу до боку мого коня, а кожний з трьох коней намагався йти в інший бік.

У всій тій суматосі мені хотілося тільки одного, па-
йтися своїми власними ногами на твердій землі, позбу-
тися цих коней, цього щораз гострішого болю натертих
ніг, усього того, що переростало моє вміння, силу та
й відвагу. Але ж навіть зіскочити з коня не було мож-
ливо, бо за кіньми нерівні скиби, на які прийшлося б
зіскочити, грозили упадком, якщо не під коня, то під
найжену гострими зубами борону. Я зосередила свою
увагу на те, якби зіскочити безпечно, коли погляд мій
зупинився на трійці коней, що мене попереджували.

Катя сиділа на коні, свobodно, мов у фотелі, звер-
нувши ноги на один бік коня. Вона баламкала ногами,
вдаряючи ними по боках коня, часом перекидала їх на
другий бік і, як у цирку, перекидалася то на одного, то
на другого коня. Перескакуючи, вона гукала на коней
диким голосом, видаючи якісь горляні, хрипаві ні то
звуки, ні то слова. При тому вона оглядалася позад себе
на мене та... сміялася. Скільки разів я гля-
нула перед себе, відриваючи погляд від кін-
ських голів, якими намагалася керувати, я ба-
чила її темне, загоріле обличчя з вистаючими
вигищами та ряд білих зубів, що шкірилися в
мою сторону в злосливо-
му усміху. Як тільки я

вперше побачила цей усміх і ці зуби, я зрозуміла: вона жде, коли я впаду під коні. Вона має знамениту забаву з цього, як я борюся з кіньми, і вона жде, що з цього вийде!

Нагло, раптово, на один момент, я перестала відчувати біль у ногах, у яких вже не тільки натерта шкіра, але й м'язи почали прямо корчитися з болю, на один момент я забула про страх перед упадком, перед тим, щоб “другий” кінь не роздав мені ноги. Сміх Каті в першій хвилині так мене ошоломив, що я зовсім втратила владу над кіньми й собою і мало що не зсунулася з коня. Але раптовим рухом я підсунулася знову на його хребет і майже лягла на його спину, щоб зібрати думки, які нагло ніби розбіглися у всі сторони під ударом цього враження.

Тепер вже все зійшло на другий плян, на друге місце. Я перестала бажати опинитися своїми власними ногами безпечно на твердій землі — подальше від коней, від борони і всього того. Сміх Каті, її злобно вишкірені зуби, хоч у першій хвилині якби спаралізували мене, примусили мене зосередити свої сили на одному: я не смію впасти, не смію втратити влади над кіньми, я мушу навчитися панувати над ними. Та що важливіше, треба в першу чергу запанувати над болем від натертої шкіри і напруги м'язів, бо саме цей біль не дає мені можливості вести коней, панувати над ними.

До кінця праці, до вечора, було кілька годин. Я думаю, що я тоді здавала пластовий іспит витривалості. Мені пригадувалося, як у таборі в Гориглядах мені приходилося нести відро води, а я не мала сили його нести. І тоді я визначувала собі малу віддаль, доки мені треба донести воду без відпочинку. Віддаль була що раз то більша, і вкінці я примусила себе нести повне відро води таки досить далеченько.

Я пробувала цю методи й тут. Ось ще до закруту, потім до наступного, ще трішки, ще тільки трішки.

До моєї муки дійшла ще одна. Показалося, що борону треба чистити. Значить, треба задержати коней, тоді як Катя їх задержує, зсунутися на землю, підійти до борони, піднести її та викинути усе, що набилося поміж зуби. Перед тим я мріяла, щоб найтисся на твердій землі своїми ногами. Тепер ноги вгиналися під мною і я силою волі примушувала себе зробити тих кілька кроків до борони. А яка ж вона важка! А потім знову треба до коня й знову треба на нього видряпатися.

Признаюся, що перший раз я мусіла просити Катю, щоб мені допомогла, і вона це зробила, хоч з очевидною злістю. Після того я старалася її вже про ніщо не просити.

Увечері я зсунулася з коня і пішла додому. По правді я не йшла, а волілася, примушуючи одну за однією ногою відриватися від землі. Ще крок, ще один.

На цей день не було ще кінця моїм проблемам. Дома ждала мама. А як її сказати, що в мене ноги в ранах і що кожна моя кісточка, кожний м'яз якби побитий. Ждали теж і інші переселенці, які хотіли дізнатися, яка то праця їх жде від завтра, і мені не вільно було їх надто перелякати. Це їм завтра не допоможе. Що ж робити, не я плакала, а самі сльози лилися з моїх очей. Не сльози з жалю над собою, а сльози болю. Тільки згадка про сміх Каті трохи гамувала і дала мені яко-такто перейти цю пробу, зустріч з мамою і іншими, як і ми, переселенцями. Мама скоро догадалася всього, а що не хотіла виставляти на показ моїх сліз, то скоро ввела мене в хату і поклала на призначене леговище з соломи.

Цей другий день ввижався мені в пам'яті, як якийсь кошмар, щось, що складалося з низки нестерпно болючих хвилин.

Кожний рух коня викликавав стократний біль, і часом сльози котилися мені по обличчі.

А передо мною все їхала Катя та ще й співала на все горло частушки. Одну я добре собі затимила:

“Гарі, лампа, гарі, десятиленейна,

А мой мілій камсомолец, а я безпартейна.”

Але насправді вона була комсомолка, і це її сміх примусив мене запанувати не тільки над кіньми, але й над собою.

Не зважаючи на біль, цього наступного дня я якось “схопила” мистецтво управляти кіньми. Раз підїхала до мене Нюра. Це була рахівниця. Її завданням було обчислити, скільки хто з нас заорав чи там заволочив. Вона їхала якийсь час рядом зо мною і приглядалася, як я працюю, а потім підїхала і кількома порадами допомогла мені пізнати “мистецтво” цієї праці. Навіть раз вичистила за мене борону, але скоро віддалилася, бо “контакт” з нами міг не подобатися її товаришам комсомольцям.

Згодом я навчилася так держатися на коні, щоб не зсуватися з нього, і змінити позицію на ньому, щоб не обдряпувати надто ніг. В кожному разі, Катя, хоч і оглядалася за мною, та ще й із злістю, бо через мене робота йшла повільніше, то вже перестала сміятися, а часом навіть, щоб працю прискіпити, з власної волі чистила мою борону. Коли ж за кілька днів перевели мене до праці волами, то хоч це було менш “гонорове” заняття, я прийняла його з полегшею. Але волів я боялася дуже і не знаю, що було гірше, чи цей страх, чи труд і біль при праці кіньми.

Наші конячі пригоди на цьому не закінчилися.

Десь серед літа вислали мого брата до сусіднього районного села Жарми. Він поїхав туди візком з іншими

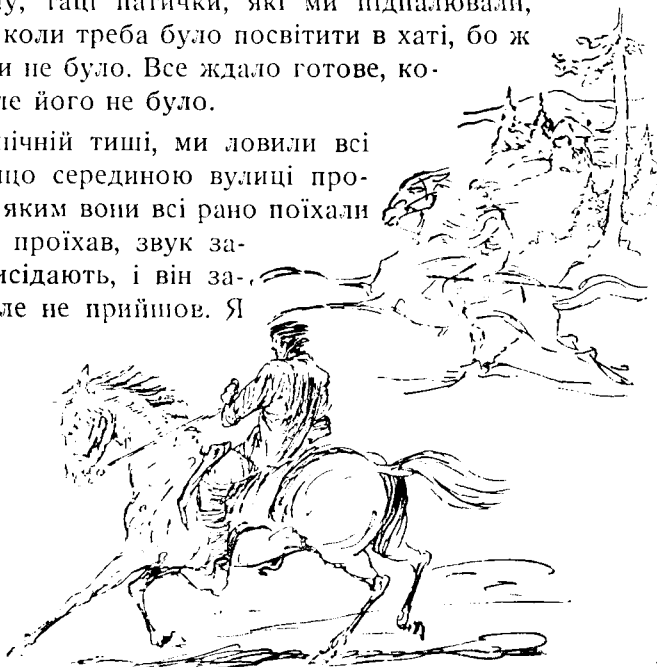
колгоспниками, мабуть, із самим головою. Поїхали вони рано, мали вернутися увечері. Прийшов і вечір, і вже ніч настала, а його не було.

Постійним товаришем нашого життя в Казахстані був страх, боязнь перед кожною наступною хвилиною, перед тим, що ще може прийти. Поки ми були разом, то ще півбідн. Але коли хтось з нас віддалявся, то починалося вичікування, повне неспокою і різних побоювань. Бо чого тільки не могло статися!

У цілковитій темноті, бо ніякого освітлення ми не мали, ми сиділи перед хатою і ждали. Нарешті я намовила маму, щоб поклатася спати, а сама я теж лягла, але обі ми знали, що про спання і мови не буде. Так лежали ми в темноті, відчуючи взаємно свій неспокій і повні журби думки.

Ми приготували для брата їжу та уложили на бляшаний, ще з дому, таці патички, які ми підпалювали, наче смолоскипи, коли треба було посвітити в хаті, бо ж ні свічок, ні лямпи не було. Все ждало готове, коли він прийде. Але його не було.

Слухаючи в нічній тиші, ми ловили всі звуки й почули, що серединою вулиці проїхав візок — той, яким вони всі рано поїхали до Жарми. Візок проїхав, звук затих, може вже висідають, і він зраз прийде... Але не прийшов. Я постановила піти запитатися у голови колгоспу, що сталося, і вже почала збиратися, але мама мене стримала. Йти вночі було

небезпечно. Підождім ще трохи.

Чи ви запримітили, як росте час, коли ждеш? Може, воно і не було так довго, але для нас це була вічність. Вкінці я таки вирішила йти і якраз тоді почувся новий звук серед ночі. Стукіт копит. Він пройшов коло хати, минув і затих.

Я вже вставала зі свого леговища, коли почулися повільні кроки і врешті прийшов брат. Він ледве йшов, і коли ми засвітили нашу “ватру” на таці, ми побачили, що його лице якби почорніло і скорчилося, але на ньому був вираз якогось такого завзяття, що я зацікавилася і не мала відваги питатися, де він був і що з ним діялося.

А він розказав: Вони були у Жармі, щоб забрати звітлія для колгоспу племінного жеребця. Жеребця їм видали. Колгоспники наклали на нього дерев'яне казахське сідло і тоді... самі посідали на візок, а братові веліли сісти на жеребця і верхи доставити його до села.

Що це таке жеребець (огир) і як на ньому їхати, про це ви вже чули і бачили на фільмах, але додайте до того казахське дерев'яне сідло, оббите цвяшками і якимись ремінчиками, шнурками та бо-зна чим.

Колгоспні “можновладці” сиділи на візку і ждали, що з цього вийде. Щось так, як Катя дивилася на мене, коли я волочила, сидячи на коні. Злетить чи не злетить? Впаде чи не впаде? А кінь, очевидно, почав показувати, що вміє. Здається, що по кількох хвилинах такого видовища, вони були б зрезигнували з забави, може були б допровадили коня, прив'язавши його до воза, або посадили б були на нього якогось старого досвідченого пастуха-казаха. Але так, як Каті сміх на мене, так і ця “публіка”, що приглядалася, як кінь скакав на боки, гуляв і намагався навіть вкусити їздця в ногу, подіяла на брата. Він запанував і над конем і над собою та доїхав до села. Вправді ноги поранені дерев'яним сідлом ще довго були в ранах, але все таки живим доїхав до нас.

Коли ми вже полягали спати, а мені не спалося, я пригадала собі одну пригоду брата, про яку мені колись розказували.

Було це у 1930 році, в липні. Пластуни “Лісові Чорти” мали Велику Раду біля села Гадиня над Бугом. З’їхалося їх багато: було 21 Лісових Чортів, що вибиралися на Полісся на трьох човнах, були теж і інші.

Розкладали табір над рікою Буг. Над водою горіло вогнище, а над ним казан, в якому побулькувала вода — певно на вечерю. Аж ось з поблизького приходства над’їхали два пластуни на конях. Долучилися до гурту, а коні паслися. Братові захотілося поїздити на коні (певно спокусив його до цього “дух Аквамарини”), сів і почав їздити над річкою. Кінь якось не дуже його слухав, але якось їхали. Аж ось наближився до вогнища і невідомо, чи став на галузку, яка підважила казан, чи таки прямо вліз у нього ногою, досить, що кип’яток облив коня. Попарений кінь, скочив “як опарений” і пігнався доріжкою попід ліс. Заскочені товариші-пластуни, в тому й мій другий брат, задеревіли, дивлячися услід і тільки ждали, як вершник впаде з коня. Але не впав, держався і скоро зник за закрутом лісу. Другий пластун скочив на свого коня і погнався навздогін. За півгодини оба повернулися, а брат, як мені розказували, гордо сидів на коні та удавав експерта від кінських справ.

Може, ця їзда була заправою, яка допомогла йому у їзді на жеребці, за яку міг заплатити як не життям, то каліцтвом. До речі, мушу признатися, що я у підсвідомості завжди думала, що “дух Аквамарини” поміг нам у наших кінських пригодах так, що вийшли з них цілі.

Було ще потім різно. Була праця і з верблюдами і з волами, з телятами, а навіть при “сарликах” (це тварина схожа на яка). Легше про все писати, ніж пережити.

Вже кілька років після нашого вивозу, я жила в ха-

тині над невеличкою річкою на самій окраїні села. Приїхала туди із сусіднього колгоспу така ж, як ми, переселена знайома. Її прислали сюди на візочку, запряженим у коня. Гануся випрягла коня, спутала ноги й пустила його пастися. Сама пішла виконати те, що їй доручено. Мене просила, щоб за півгодини, як кінь відпочине, розпутати його, завести до потічка і напоїти.

Я все зробила так, як мені доручено, а ще їй щохвилини виходила дивитися, чи кінь є, бо ж вкрасти хтось може, а за це кара в'язниці в десятки років, очевидно, для тих, хто не допильнував.

І ось за котримсь з черги разом, коли я вийшла подивитися за конем — його не було...

Мене огорнула розпука. Степ рівний, видно далско. Стала розглядатися — нема. Вийшла на плоский дах хати і дивлюся на всі боки. Видно за річкою людей у полі, а там далі рівний, рівний степ і нічого на ньому. Не надумуючися довго, я вибігла на дорогу і побігла шукати за конем. В одному я була певна, що коли його хтось не вкрав, то він побіг в сторону свого колгоспу, — це була т. зв. конеферма, де годували коней. Тож я пустилася бігцем у цьому напрямі.

По дорозі розпитую людей, які працювали в полі. Так, бачили коня самого, ще й дивувалися, звідкіля так сам дорогою біжить.

Це був хіба найдовший біг в моєму житті, але ж не швидко він закінчився. Не знаю, скільки пробігла, а скільки пройшла, коли я врешті здалеку побачила, як за великий стіг сіна вбігає з одного боку мій кінь, а з другого хлопець на коні. Надія, що хлопець може коня задержити, не здійснилась. Він не тільки не задержав, але й зняв з коня уздечку, як це потім показалося. За хвилину з-за стога вийшов мій кінь і попрямував в сторону свого села. Я за ним. Тут уже я хоч бачила його перед собою. На половині дороги — до конферми була

річка Чар. Я дійшла до річки і задержалася. Кінь уже давно був на тому боці і зник мені з очей за кущами лози, що росла над річкою. А мені треба було якось на ту сторону ріки дістатися.

Ріки на літо висихають, але не всі. А саме річка Чар була з цих виняткових, що і влітку є ріками, не потічками. Де тут брід?

Над'їхав якийсь казах на коні. Стала я його просити, чи не міг би він мого коня зловити, на коні ж це легко зробити. Він ніби погодився, переїхав річку і тільки всього. Правда, я бачила, як він підганяв свого коня в сторону "мого"; але по хвилині йому, видно, відхотілося і як тільки "мій" кінь трохи відбіг, казах не хотів його доганяти і поїхав своєю дорогою.

Стою я на цій березі і бачу, як "мій" кінь пасеться спокійно по тому боці річки. А як його дістати?

Врешті віднайшла я, яких сто метрів у бік, щось, що могло бути бродом, і перейшла річку. Ось, ось і вже буду мати коня. Бачу, як пасеться. Треба тільки підійти і зловити. І вже здалеку бачу, що кінь без уздечки. За що ж його зловлю? Хоч за гриву, а зловлю. Підходжу до коня, а він, якби щось відчув, відбіг далі. Тепер я вже обережніше, поволі підходжу. Я вже близьенько, ще трошки і кінь мій. Але ні, він знову підбіг далше, може 100 метрів і там пасеться. Тепер я ще обережніше, тихенько та все з боку, щоб він мене не бачив! Але ж ні, я ще й половини дороги не зробила, а він відходить далше. Я ще обережніше, не поспішаючи, поволісіньки, так, щоб він мене не запримітив з заду, а тоді думаю, коли вже буду близько, підйду з боку. Де там! Нічого не помагає. Мало того. Мені починає видаватися, що кінь робить собі забаву з мене, чи зі мною. З початку він відбігав далше, ще поки я була яких двадцять, тридцять метрів від нього, але ж тепер він дозволяє мені підійти до себе на кілька метрів і до останньої

хвилини спокійно пасеться, а коли я вже близько за ним і мені здається, що він тим разом взагалі мене не запримітив, він оглядається, дивиться на мене блискучими темними очима і жде. А коли я вже зовсім близько, він — скік — і вже біжить кудись у якомусь несподіваному напрямі та знову починає пасти траву. Очевидно, він не губить загального напрямку до своєї ферми.

Я придумую щораз то інші підходи. Але що я щось хитрого видумаю, то кінь ще хитріше і швидше втікає.

Так воно тривало, не знаю вже скільки годин. У цій забаві в лови ми наблизилися майже під ферму. Там здалеку вже видно було стадо коней, що паслися в степу і пастуха-казаха на коні. Коли мій кінь їх спостеріг, то відразу приспішив бігу і скоро зник мені з очей.

Я підійшла до стада й стала просити пастуха, щоб мені мого коня зловив.

-- О так, каже пастух -- я його бачив тут, він уже в стаді. Але зловити його, це вже ні. Це такий кінь, що його ніколи ніхто не зловить, коли він в степу. Як його хочуть запрягти, то мусять іти відразу до стайні. Коли я пожену стадо у ферму, тоді можна буде його зловити.

Мою амбіцію це може потішило, але це в нічому не поправило справу. Я з нічим поверталася до мого села. В половині дороги я стрінула Ганусю. Коли вона вернулася до хати і побачила самий візок, здогадалася всього і пішла вслід за мною шукати коня. Тепер мусила йти пішки на ферму й завтра приїде з конем по візок.

Вже дома я обчислила, що я пробігла за моїм немоїм конем коло 12 кілометрів, не числячи тих закрутасів, що я зробила тоді, коли кінь зо мною грався. А все

не частково я пробігла, а частково пройшла. А ще треба додати цю саму дорогу назад додому. Але понад змученням переважала жура про клопоти, які Гануся матиме на фермі. І за коня, і ще й за уздечку. Шляхом різних здогадів та допитів я дійшла до того, хто був цей хлопець, що уздечку забрав, але ж все одно він її не віддав, хоч я ходила до його батьків та просила. Уздечка пропала. Мусіли ми за неї відробляти.

Так то коні, яких ми так любили, спричинили нам багато болю, терпіння і клопотів. Але не думайте, що я перестала їх любити.

Воли мої, воли... круторогі...

Було ще зовсім темно, і мені здавалося, що я тільки що поклатася спати, коли під вікном вже розлягався стукіт кінських копит. Бригадир ударяв у віконце нагайкою і кричав на весь голос:

— Ульяна, Ульяна, гайда, гайда, гайда...

Покричавши так, він підганяв нагайкою коня і їхав далі. Так він їздив від хати до хати і скликував робітників своєї бригади на роботу в полі.

Напевно були гірші, більш болючі

та прищизливі моменти і переживання, але признаюся, що цей оклик будив у мене приплив такої люті, що мені хотілося кинутися з кулаками на нещасного бригадира. Думаю, що лють збільшувалася тим, що я була смертельно втомлена після праці попереднього дня, а передусім тим, що разом з сонними маревами живо уявлялась мені панщина. Цей кінь під вікном, нагайка, якою бригадир стукав у вікно, і це ненависне “гайда, гайда”!

Але моя злість не находила собі полегші (хіба що нишком, так, щоб не журити мами — пролита сльоза), бо бригадир зараз же відїздив разом із своїм “гайда” далі, а нам треба було вставати і йти в поле.

Напомацки, бо світла ми не мали, аж до хвилини, коли нам, восени, прислали зі Львова свічки, а потім маленьку, нафтову лямпочку, ми одягалися і виходили на село. Там уже з усіх хат появлялися темні силуетки людей, що прямували у степ.

Я, може, навіть любила б іти так у передсвітанковому півсяйві, серед квітучих куців карагайника і весняних пахощів, якими віяло від степу. Мимоволі треба було піддатися тим чарам, які несла і тут природа. Але у підсвідомості я не могла позбутися внутрішнього неспокою і тривоги перед тим, що мене ждало.

Який кілометр, а часом два і більше, за селом, на лузі над річкою, яку ще не висушило літнє сонце, паслося стадо волів. Ми залишали їх там увечорі після роботи, і тепер треба було найти серед цього стада, зловити на мотуз та допровадити до борони призначену мені пару волів. Один з волів мав ім'я “Майборода”, а другий був безіменний, мав тільки номер “18” (цього числа, мабуть, до кінця життя не забуду).

Правду кажучи, я завжди почувала, що це не воли до мене, а я до цих волів “прикріплена”. Свої номери мали вони випалені на рогах. Уже сам вид цього стада волів, що розбрилося за ніч по степу, але завжди три-

малося разом, наповнював мене страхом. Ця маса похилених низько лобів і кріслатих рогів! А мені треба було ввійти в це стадо і, обминаючи або спираючись на їхні важкі, сильні тіла та рогаті лоби, віднайти десь у тій гущі мого “Майбороду”. Цей другий, безіменний, був звичайно десь близько “Майбороди”, бо вони, видно, звикли один до одного, працюючи впарі.

Може комусь трохи смішно з мене, але я таки признаюся, що в мене серце підходило до горла і я, не зважаючи на поранній холод, чула, як обливаюся потом страху. Я все сповільнювала крок, щоб відсунути цей момент мого наближення до стада. Але він все таки надходив. Я мала охоту, велику охоту, так просто, замкнути очі, як це роблять жінки у моменті страху. Очевидно, з замкненими очима не можна ввійти у стадо волів. Треба було запанувати над страхом.

Згодом я опрацювала собі цілу систему метод поборовання страху, а принаймні його проявів. Але тоді я ще не дуже вміла собі дати з ними раду. В моїй уяві усі ці воли двоїлися і троїлися. А я мала над ними панувати? Очевидно, “Майборода”, як і кожна тварина, добре відчував мій страх, він спокійно пасся, а коли тільки я наближалася, намагаючись підійти непомітно з боку, і наставляла мотуза, який треба було закинути йому на роги, він мотав своїм важким лобом і швидкими кроками відходив у бік, поміж інших волів.

Уже майже всі половили своїх волів і мої мали дедалі більше місця, щоб від мене втікати. Не часто хтось із досвідчених колгоспників поміг мені і притримував свобідно за роги “Майбороду”, який тоді зараз заспокоювався, відчуваючи на собі панівну руку. Це траплялося хіба тоді, коли ті, з якими я мала разом працювати, втратили терпеливість чекати. Час минав, а норму треба було відробити. Та ще й те, що вранці легше було

працювати — сонце ще не пекло так дуже. Отже треба було поспішати.

Врешті мій “Майборода” і номер “18” уже зловлені. Я держу своєю, трохи таки слабою рукою грубі кінці мотуза, закручені на роги волів, і веду їх, а радше тягну, гукаючи так, як вранці бригадир гукав на нас “гайда, гайда” та “цоб-цоб-цабе”, до моєї борони. Вона покинута близько поля, що його треба нам заволочити. Ще тільки накласти ярмо, замкнути його “шпилькою” і починається цілоденна праця.

Я відчувала тоді момент полегші, бо воли у ярмі якісь не такі страшні. Правда, починалася мука ходження по важкій, заораній, мокрій ще від снігу землі. Ноги грузили у липку землю так, що важко було їх витягнути. Обуви відповідної не було і не знати було, як одягнути ноги. Босо по колючій, холодній землі ходити — було неможливо. Треба було раз-у-раз роздягати черевки й викидати з них землю. Боліли м'язи ніг, що грузили в землю. Боліли теж руки, бо волів треба було вести на мотузі і ними керувати.

Заки ми запрягли волів — розвиднілося, і тоді на небі з'являвся наш приятель — жайворонок. Він збивався високо угору і виводив там свої трелі. Коли було важко, можна було піднести голову, подивитися на нього, слухати його. За свіжо заволоченими слідами борони, стадами сідали маленькі жовті пташки. Ніколи я не дізналася, як вони називаються. Вони творили за бороною жовтеньке поле, покривали чорну землю ніби жовтими рухливими квітами. Вони раз-по-раз, може настрашені нашими “цоб-цабе”, зривалися вгору нате, щоб знову власти жовтим килимом на землю.

Волочити ми повинні були у “два сліди”, тобто кожне місце повинно було бути заволочене одною, а вслід за тим другою бороною. Коли ми працювали самі, без місцевих людей, то ми трохи прискішували нашу норму,

Йдучи не у два сліди, а “розстрільною” — борона побіч борони. Інколи здалеку видно було силуетку бригадира, що над’їжджав на коні, щоб перевірити нашу працю. Тоді той, хто його перший побачив, свистав, і ми негайно уставлялися у приписані “два сліди”.

Бували різні поля, легкі і важкі до праці. Найгірше було на цілині, хоч звичайно найгарніше. Особливо одну ниву добре пам’ятаю.

Околиця, де ми тоді працювали, це не був зовсім плоский рівний степ. Його мовби перетинало пасмо горбів, бездеревних, але покритих місцями густими низькими кущами карагайника, спіреї та ще якимись колючими кущами, які пригадували акацію своїм листям та квітами. Тепер була весна. Цвіли кущі і цвіли в степу трави та найрізніші квіти, часто такі, які у нас бувають тільки в городах. Плями жовтих тульпанів, “мохнатих” від споду анемон, все це короткотривалим чаром розмезжувало час довгої зими від спекотливого літа.

Цю цілину переорано. Важкі груди землі мали в собі коріння кущів, де-не-де з-поміж твердих перевернутих скиб визирали квітучі гілки спіреї. Ці скиби ми мусіли розбити нашими боронами й перейти нашими ногами. Борона скакала, тягнула за собою вигребані із скиб кущі і їй раз-по-раз треба було чистити з усього, що понабивалося поміж її залізні зуби. Одному з нас борона прорізала ногу так, що “товсту” сибірську землю зробила кров, яка струмком потекла із пробитої жили.

Цю нивку уже не в два, а в три сліди треба було заволочити. А довкола неї море квітучої, білої спіреї! Наша нивка була чорним острівцем серед білого моря. А над нами жайворонки на пресиньому небі.

Надвечір, як це тут буває, на небі, там, де сонце заходило, з’являлися, не знати звідки, клубисті хмари у золотих обвідках. Робота ще не була скінчена, а ми мусили ще сьогодні заволочити ниву, щоб завтра вже сю-

ди не вертатися. На потемніле небо зійшов уже місяць, а ми все ще кружляли, тягнучи за собою волів, все вколо і вколо.

Звичайно підвечір потомлені воли ставали апатичні, спокійні, та хоч йшли щораз то повільніше, то все ж таки не ставили нам опору. Мені навіть здавалося, що й вони відчують нашу втому і співчують нам. Але цим разом їхня поведінка стала якась інша. Ще в одну сторону вони йшли майже спокійно, але коли ми завертали в протилежний бік, вони починали неспокійно крутити лобами і намагалися завернути. Їх звичайно повільні рухи ставали щораз більше дикими, і вони наглим зворотом лобів вирвали мотуз із моїх рук та, скрутивши вбік, побігли. Ледве-не-ледве я змогла їх дігнати і силою завернути на властивий слід. Але за кожним закрутом вони повторювали свою дику поведінку.

Після сумерку ставало щораз ясніше, і місяць червоною кулею підходив все вище і вище, як це буває зараз після повні. Він світив дедалі ясніше і кидав щораз густіші тіні. І тут ми врешті зрозуміли. Це місяць-чарівник так діяв на наших волів. Поки вони йшли до нього, були спокійні, але коли ми завертали так, що перед очима волів з'являлися їхні власні рогаті тіні, їх опановував страх, а, може, якесь інше почуття неспокою, і вони намагалися завернути.

На цих невірників у ярмі, яких я так боялася, теж, видно, діяв місяць — не знаю чи своєю красою, чи іншими таємничими чарами.

ДЖОН

Собака до мене причепився. Рудий псисько! За маленький кусочок хліба, покинув село і йде вслід за мною. Гукаю, лякаю собаку. Жбурляю за ним камінцями. Здержитись, постоїть нерухомо. Замахав хвостом і далі за мною. А то й пережене мене, ляже посеред дороги, але головсю до мене — звідки йду. Жде мене.

Вертаюсь у колгосп голіруч. Без “пачки”, без листа, але ж з цією собакою, причепою.

Вчора повідомили, що на пошті “пачка”. Радість велика. Може й листи будуть. Може, про тата вістка. Може, до брата від жінки, про його синопчка. Або до мене лист, хоч би не той, якого хотілося б, але все таки лист з дому. З міста, де був наш дім.

Пошта у другому селі, кільканадцять кілометрів. Вранці я вийшла, поки дійшла, стало гаряче. Повітря

мов би дрижить, стає густим. Дорога поміж горбастим у цьому місці степом. Карагайник перецьвів. Степ линяє на сонці.

Під поштою група таких, як я. Поштарки нема. Надійшла, гнівно глянула на нас, групку переселених, ввійшла на пошту. Грюкнула дверима. Нас не впускає. За хвилину вийшла й пішла кудись. Ждемо. Кожне з іншого колгоспу. Розказуємо, як живеться.

Полудень жарить сонцем. Тіні нема. На хвилину заходжу в хату, запрошують знайомі ще з поїзду. В хаті холодніше. Живуть спільно з господарями у великій "ізбі". Тут же лежить хвора дитина, кидається у гарячці. Я хвилину побула і вийшла під пошту. Ану ж поштарка прийде. Сиджу біля кущиків карагайника. Хочу з'їсти хлібець, який мама дала на дорогу. І тут же причепився собака. Рудий, ні то хорт, ні то лис. Очима і шпичастою мордою водить за рукою, коли сягаю по хліб, несучи в рот. Вдивляється так, що не видержую. Кинула кусочок, мацісінкий. А тепер ніяк не можу від нього відчепитися. Сиджу під поштою. Собака за мною у куцах карагайника. Встаю, і він встає.

Жду аж до вечора. Поштарка ще два рази приходила, і все те саме. Ввійде і вийде. З нами й говорити не хоче. Рушаю додому. За мною собака. Що скажуть дома? Там ждуть посылки, листа, а я із собакою повертаюся.

* * *

Собаку назвали ми Джок. Це по казахському "нема". Нема ж бо його чим годувати.

Джок ходить слідом за мною. Провожає на роботу. Тепер робимо цеглини із коров'ячого кизяку, на паливо.

Серед колгоспного двору купа гною ще від зими. Її треба розкидати. У глибині zostалися ще куски зледенілого снігу. Розбиваємо їх лопатами. Розкидаємо гній так, що творить круг, високий до колін. Носимо ведра-

ми воду, ллемо на гній, а коні його вимішують аж постане густе, вонюче тісто.

Собака держиться здалека. Лежить у траві поза досягом вонючого духу. Жде там на мене. Міняє лігво, коли вітер несе в його сторону гнилим запахом прілого гною. Я не можу цього уникнути. Мені треба ввійти в цю купу. Стою перед нею. Робиться млосно. Не хочеться робити видовища. Спершу одна нога, потім друга грузнуть у збитому в грудки, змішаному із соломою, січкою і якимсь бадиллям, коров'ячому гною. У глибині холодно. Коле. Соломини, бадилля ріжуть у ноги.

Нам показують, як працювати. Накладаємо гній у дерев'яні форми. Нога притоптує, вирівнює. При формі шнурок. Ним перетягаю її на вільну площу. Наче бабки, що ми їх робили дітьми з мокрого піску, постають тепер подібні, із кизяка. Їх має висушити сонце.

Гній пристає до ніг вонючою верствою, а я сама, одежа, волосся, обличчя, все, здається, пересякло його духом.

Це чує Джок, і коли йдемо додому, держиться у пристойній віддалі. Іду рівчаком, що при дорозі. Там на дні ще трохи води, яка змиває гній із ніг. Мулисте дно, наче обклад на болючі стопи. Вони бо, мов сито, поколені соломою, бадиллям, а часом і якимись кусками заліза чи скла, що на них натрапляли ноги в кизяковому тісті. Біля криниці миюся, змиваю сліди кизяку. Тоді вже Джок трохи наближається, але не зовсім, бо ж позбутися цього духу важко, мовби залягає у складках одержі. Я начебто звикаю до цього, але за кожним разом коли маю ввійти у вонючу мазь, мушу себе силувати. Спершу одна нога, потім друга. . .

Кизяк перероблений сохне на сонці. Буде з нього паливо для колгоспу на зиму.

Нас перекидають до іншої роботи. Джок і туди ходить за мною. Тепер маємо робити цегли з глини. Цеглу висушить сонце. Буде з неї "саман", цебто глиняні кіст-

ки, з яких будують хати, стайні і інші будиночки.

Працюємо бригадою переселенців. Торгуємось, щоб дали коня для мішання глини. Обіцяли заплатити, але правди не сказали. Там уже видно хтось робив саман. Близько глини пливе струмок. Його спрямовуємо на глину. Але ж по кількох днях з струмка ні сліду. Висох. Тому наші попередники покинули працю. Але цього колгосп не сказав. Ми мусимо віддати готовий “саман”. Звідки взяти води? Вона залишилася тільки у глибині ніби старого колодязя, ніби ями. Брат придумує, як її звідти діставати.

Брат і ще один стають на зміну на краю колодязя. Одною рукою держаться за цямрину, друга з ведром, раз-у-раз вниз, набирає воду. Відбираємо, даємо друге, порожнє ведро. П'ятьдесят відер — зміна. А воду швидко у дерев'яну ринву — хлюсь. Туди вона спливає на глиняний заміс. Там формуємо цегли. Подавати воду треба швидко, щоб творився струмок. Коли води мало, вона всякає в землю. Цегли сушаться на сонці, — тверднуть.

Джок недалечко. Дрімає у траві. Інколи зникає. Певно пішов вполювати якусь їжу. У нас не поживиться.

Я недовго при продукції “самана”. Може, тиждень. Закрутилося в голові, трясє пропасниця. Не хочеться відходити, ми ж працюємо на спільний рахунок.

Джок уже зранку неспокійний. Видно відчуває, що зі мною щось недобре. Опівдні я вже негодна держатися на ногах. Іду додому. Джок за мною.

На глиняній засіці положили позичену в колгоспі драбину. На ній в якійсь скатертині чи простиралі, солома. Це ліжко для мене, хворої. По тілі висипало плямки. Не знати, що це за хвороба. Тут середина Азії, може бути і чорна віспа.

Я, мабуть, вперше в житті така хвора. Маячу. Зник колгосп. І я вже не тут. Я в іншому вимірі. Поміж тим, що було, і тим, що може бути. Для мене одно дійсне —

це дерево. Воно недалечко хати. Крізь віконечко бачу його зелену корону. Хитається, має на вітрі. Для мене воно не ця, з трудом тут виросла тополя. Для мене вона це дерева Єзуїтського городу, що шуміли мені від малої. А, може, якесь прадерево. Мое власне дерево. У його листовинні — обличчя тих, яких тут нема. Вони то зближаються, то стають маленькими, далекими.

На хату сіла зозуля. Купе — кличе. Для мене це не зозуля, це мене хтось кличе. Кудись, звідки нема повороту.

А дерево шумить. То зближається, то віддалюється.

Інколи притомнію. Тоді до свідомости доходить, що брат ходив шукати лікаря, щоб хоч дізнатися, що це за хвороба. Врешті лікар-переселенець ніби найшов причину, перевірку садочка, і тоді міг з'явитися з віддалі двадцяти кілометрів. Ствердив у мене кір. Хвороба дитяча, в мене у важкій формі. Мабуть, від дитини в хаті, куди вступала, коли ходила на пошту. Тоді принесла хворобу і привела Джока.

А Джок! Коли приходжу до свідомости, а в хаті нема нікого, біля моєї лежанки Джок. Сидить і дивиться на мене. Коли хтось входить, він хвіст під себе, втікає. Йому ж бо не дозволяють тут бути. Тільки бліх нанесе. Тоді він лежить під вікном. Відходить, мабуть, тільки на те, щоб полювати. Навчився відчиняти двері, і коли всі виходять з хати, він миттю тут, біля моєї драбини. Коли щось у гарячці говорю, він скавулить. Відповідає, потішає.

Я довгі дні пам'ятаю тільки це дерево і в ньому всіх близьких, але далєких. З ним говорю, йому кажу, жаліюся на те, що треба було зробити інакше, що повинно бути інакше. Воно мене журить, мені докоряє, сварить, інколи жаліє або карає. Вночі дерево зникає. Не даю моїм спати, а вони ж натруджені. На мене находить страх. Самотність. Прочуття розлуки.

Щось важке вдаряє об стіну. Там опустіла, піврозвалена стайня. Туди заходить уночі бугай, який у цьому селі вільно ходить по вулицях. Він товче лобом у стіну. Мені здається, що стіна тоншає, розсувається. Він сопе, ніби на мене.

Уночі западаюся. Минаюся. Жду, щоб побачити дерево. Тоді бо знову в'яжуся із світом, нехай, що в якомусь іншому власному вимірі. Нехай, що поміж тим, що було, і в передчутті того, що буде — самотність.

Свідомість приходить щораз частіше. І тоді завжди чую біля моєї драбини Джока. Інколи він кладе морду на краю лежанки. Витягаю руку. Його лапа в моїй долоні, а на лапі руда шпичаста морда. Дивиться на мене. Коли задовго, міняє лапу і далі сидить. Поки хтось не повернеться в хату. Тоді відходить.

Так завжди буду його пам'ятати. А чи у його собачій пам'яті ми залишимося — не знаю.

Одна половина серця хотіла Джока задержати, друга казала віддати туди, де йому буде добре, де дістане їсти.

Джок пішов з братом у сусіднє село. Останню ніч саночували разом на плоскому даці якоїсь хати. Вранці віддав його до чоловіка, якому вовки заїли собаку мислуї зими. Там Джока прив'язали, щоб не побіг за братом, додому, до мене.

Коли бачу рудого псиська, то відчуваю у своїй долоні лапу Джока і бачу його шпичасту мордочку, таку як тоді, коли сторожив біля мого ліжка і товаришив мені в гарячкових маяченнях.

Листи...

*За тобою, за тобою поплелося
Мое серце немовлятем безпоміжним...*

* * *

*Гасне день. В позі за серце схопить
горна туга за тобою... за тобою...*

В. Бобинський

Сьогодні я виміняла сукенку за стіл. Я мала її на собі тоді, коли ми йшли востаннє Єзуїтським городом. Йшли в гніві, сперечалися. Йшли тими самими стежками, де, здавалося, ще так недавно я гралася у “кляси”,

скачучи в білих скарпетках, на одній нозі, з одної кліточки в другу, нарисовані на стежці.

А йшли ми тоді вдвох. Я мала якусь домовлену зустріч і мені здавалося, що було б нечесно не піти. Це брак відваги. А він просив не йти, кззав, що саме треба якраз відваги, щоб не йти. Може, ми і домоврилися б, але до нас підійшов знайомий. Це був отакий собі звичайний, приємний знайомий, але тоді я майже ненавиділа його. Бо ми розійшлися недоговорившись. А, може... може...

Зараз потім прийшла війна. Я ще тільки раз бачила його в товаристві на вулиці, і хоч не пам'ятаю ніяких дат, то можу докладно сказати, коли це було, бо нас на другий день вивезли.

А тепер я сиджу за купленим за сукенку столом і хочу написати листа. Я насправді ще до того написала їх кілька "на коліні", але не вислала. Ношу їх кілька днів, читаю наново і дру. Тепер знову те саме. Пишу і дру, хоч папір тут такий дорогоцінний. А так хотілося б написати найкращого в світі любовного листа. Але ж про любов так важко говорити, як про запах. Можна тільки писати, порівнюючи з чимсь.

Там пахло чебрецем, якимись травами, літом і молодістю, а від лісу несло живицею і чимсь вологим, терпким. Ми сиділи на поляні, багато нас, ціле веселе молоде товариство, а він спізвився і надійшов з пахучого живицею ліса. Тоді я побачила його вперше на цій поляні, близько Печеніжина. Ми прийняли його до нашого веселого гурту, і йому було місце біля мене. Ми про щось важливе говорили. Як хотілося б знати про що, але не пам'ятаю. Тоді він ще був для мене одним з ми-

лого товариства. А мене цікавив цілий світ і я любила все і всіх.

На приходстві покладено посередині сальону подушки, і там спали дівчата, лягаючи обабіч, бо нас було багато. Хлопці спали на сіні в stodолі. Та насправді спали мало, бо гуляли до пізньої ночі і вставали рано до веселої забави. А ми обое були разом і вели свої розмови. Він мав бути лиш один день, був два або й три, і мусів зняти комірець, бо вже був брудний, а тітка в Коломиї, до якої він провів мене, була прикро вражена. Сказала: “Яка тепер молодь, без комірця прийшов”! З цього мені було дуже смішно і дуже жаль, що він відїхав, бо здавалося, що я маю йому ще так багато сказати.

А потім він писав листи, і я відбирала їх на університеті на Колегіюм Мінус. Я читала їх “по сто разів”, він ставав мені щораз ближчий, і я все бігла дивитися, чи є до мене лист. Але ж раз він написав: “нехай боги ідуть до пекла із своїм милосердям”, бо так розумів мої дружні листи, і перестав писати.

Минув рік, може, два. Він відїздив далеко. Прийшов прощатися. Татова кімната, книжки, фотелі. Я ввійшла — він встав. Такий високий, стрункий. Його очі — чорні чи карі? Я не знала. Мені здавалося, що нагло змєна куля летить разом зі мною у всесвіт. Об’явлення! Раптом прийшло те, що не всім є дане, раз у житті, велике, незамінне! А він прощався, він відїздив!

Ще була прогулянка на прощання до букового лісу під Львовом. Була провесна, і я вперше бачила, а може, вперше побачила сіро-срібні буки і мереживо їх яспозеленого листя на тлі неба.

Потім був ще поїзд, і він у вікні. Було багато людей, що прийшли провозжати в дорогу, а я бачила тільки його і його очі — не знаю карі, чи чорні. І мені здавалося, що не буде вже ніякого завтра дня мене.

Але було і завтра, і тиждень, і рік. І тільки серце ніби затиснене в жмені.

Що ж тоді дивного, що коли він, після років, повернувся, то я робила все не так, як треба було. Я хотіла блистіти перед ним, а була німа і “ніяка”. А він підозрівав жіночу дипломатію там, де була незручність. І тому така була розмова у Єзуїтському парку. Остання розмова.

“Нехай сонце не заходить на ваш гнів”, — я це зрозуміла, навіть більше, ніж зрозуміла, бо пережила тоді, коли нас вивезли. Бо не можна було нічого направити, не можна вже було сказати недосказаного.

А коли нас забирали, якийсь розпачливий відрух казав мені передати всі його листи йому, через мою Олюську. Це певно тому, що мені видавалося, що це... “кінець усіх кінців”.

А чи ж можна тягнути когось за собою, а листи були все таки хоч тінню того, що в'язало. Та ще так хотілося, щоб вони десь збереглися. Ці найкращі у світі листи!

Він раз питався, через Олюську, чи може написати до мене сюди, до Казахстану. Як дуже хочеться мати хоч словечко від нього! Який жаль за листами, які я йому віддала. Алеж він сам писав: “нехай боги ідуть до некла із своїм милосердям”.

І тому я, хоч пишу до нього, то їх не висилаю.

* * *

Минув час. Життєвий сценарій покотився незадуманими, немріяними дорогами.

Часом люблю думати, як у цій забаві “що було б, якщо б...”

Якщо б цей знайомий не підійшов до нас у Єзуїтському городі?

Якщо б я не пішла на цю зустріч?

Якщо б я написала до нього найкращий любовний лист з Казахстану?

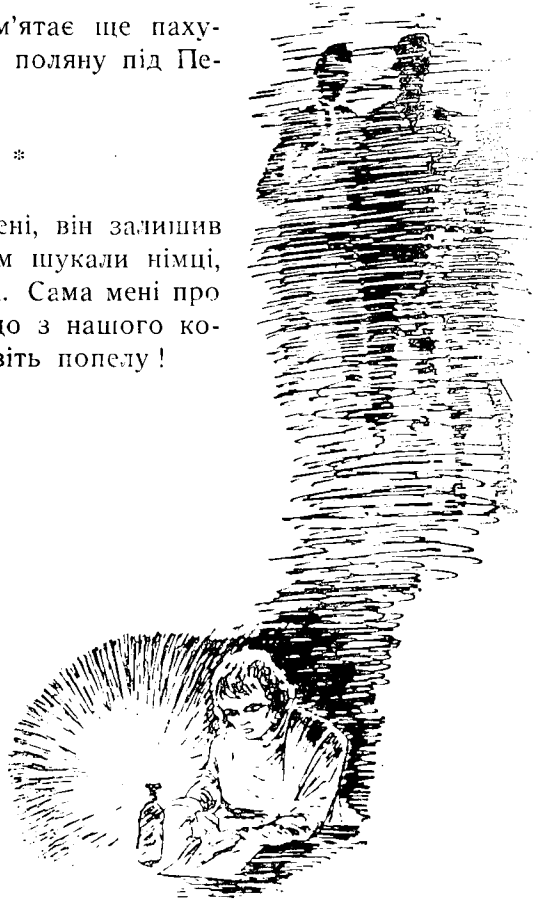
А інколи думаю, що може, може ці листи його до мене це була "тільки література". Але ж повірити в це, то заперечити кохання.

Може, він живе десь тут на цьому континенті. Може, прочитає це, але навіть не дочитає до кінця, бо давнє кохання найменш актуальна тема.

А може, може, пам'ятає ще пахучу чебрецем і живицею поляну під Печеніжином?

* * *

А його листи спалені, він залишив їх дома, а коли за ним шукали німці, його своячка їх спалила. Сама мені про це розказувала. Так, що з нашого кохання не зосталося навіть попелу!

Тихон Мойсеєвич

Я не пам'ятаю його прізвища. Та це не важне. Його звали Тихоном Мойсеєвичем. Він був магазинером “дорожнього участку”, куди мене прийняли на роботу.

Покищо прийняли мене там на роботу, яка мала тривати два тижні. За цей час я повинна була доказати, що знаю книговодство, ну і вмію по-російському. І одне і друге знала я однаково погано і мало, але праця була мені конечно потрібна. Зближалася зима, і ми були зовсім незабезпечені, а праця в дорожньому участку гарантувала приділ пшениці. Не маючи ні хліба, ні картоплі, можна було пшеницю молоти на млинку до кави

і з неї готувати чи то кашу чи казахські “присмаки”, толкан або курмач. Отже, маючи в перспективі голодну зиму або працю в “участку”, я намагалася покликати на поміч всі свої здібності, сприт та інтелігенцію, щоб проба вийшла в мою користь. Це була справа нашого “бути чи не бути”.

Під цікавими поглядами інших працівників “участку”, що безцеремонно оглядали і приглядалися мені, я сиділа на призначеному мені місці, як миш під мітлою, і приглядалася рубрикам картотеки, яку повинна була заповнити своїми “фаховими” записами. Мені здавалося, що я маю розгадати якийсь ребус. Я так була перейнята тим, щоб розгадати, на чому полягає запис у картотечі, що зовсім байдужим мені було те, що на мене дивляться як на якесь підозріле створіння з іншого, “капіталістичного” світу.

По кількох днях мою мовчазну присутність видно акцептовано, бо увага до моєї особи вичерпалася. Зауваження, роблені голосним шепотом майже замовкли. Мені почало помалу прояснюватися, на підставі чого і в яку рубрику записують окремі позиції, і, заки пройшло два тижні, я навчилася, вправді без великого зрозуміння, але правильно, записувати числа у відповідні клітки шахової картотеки. Тоді вже стала я з-під лоба приглядатися людям, що працювали зо мною.

Товариство було міжнародне. Директором був поляк. Він був до революції конюхом у якомось дворі, перейшов до більшовиків і, скінчивши партійну школу, авансував на директора в цій далекій сибірській країні. Мав він мабуть організаційні здібності але в письмі був слабуватий. Єдине ним написане, що я бачила, був його підпис. Був там ще “главбух” — росіянин сибіряк, його заступник, теж сибіряк але болгарин, був техник-татарин, інженер-росіянин з Ленінграду, ну і я. Час-до-часу з’являвся в конторі магазинер і це був, до речі, Тихон

Мойсеєвич. Високий, худощавий, жилястий. Мала голова з гачкуватим носом, на довгій шиї з вистаючим адамим яблуком. До того рижувате рідке волосся — картина, що далеко відбігає від прототипу українського козака. А показалося, що Тихон, хоч, може, і не козак, а українець, якого родина вже давно поселилася в Сибірі. Не швидко я до цього дійшла. Спершу пізнала я Тихона з зовсім іншого боку.

В усіх розмовах, що вели поза моїми плечима мої товариші, найбільш їдкі та злосливі уваги про польських панів походили від Тихона Мойсеєвича. Адресовані вони були мені, бо, в понятті місцевих людей, всі, вивезені з західно-українських земель, були польськими панами, що випивали кров працюючого люду. Очевидно, при списуванні особистих даних і при першій “розмові”, я сказала, що я не полька, а українка. Спростувати факт, що ми всі були типово, і то не зовсім легко, працюючою клясою, було б даремним трудом.

Зрештою на тих теренах панував звичаєвий закон не питатися нікого, за що його вивезли, ані що він робив дома. Усі вважали, що й так кожний брехатиме, щоб себе показати в “кращому”, себто вигіднішому світі. Так, очевидно, прийнято і мою заяву, що я українка, ніби я уявляла собі, що це чимось полегшить мою долю.

Тихон Мойсеєвич і на цю тему зробив якесь зауваження, та, незалежно від цього, почав пильно обсервувати, а час-до-часу задавав мені питання, які мали, мабуть перевірити, наскільки я говорю правду.

Раз якось, коли в конторі не було нікого, крім мене та Тихона Мойсеєвича, який при бічному столі записував щось у своїх книжках, він раптом щось голосно почав говорити, якби сам до себе. Я спершу не слухала, що це за мова, але коли по кількох реченнях Тихон встав та став ходити по кімнаті, виконуючи при тому

різні рухи, я піднесла голову і почала слухати. В першій хвилині я не могла зовсім зрозуміти, в чому справа, але по хвилині я почала пізнавати щось мені відоме у виголошуваних Тихоном фразах.

— “По крайній мірі тее то як його — чи не чути чого об обидах, спорах і грабежах, тее то як його...” — рецитував Тихон Мойсеевич, а далі затягнув:

“Всякому городу нрав і права
Імеет кожда свой ум голова;
Всякого прихоті водять за ніс,
Всякого манить к наживі свій біс”

Тихон Мойсеевич час-до-часу споглядав на мене з під ока, обсервуючи мою реакцію. Коли я почала всміхатися, а в певнім моменті, хоч напевно незгідно з текстом, але все таки згідно із змістом, відповіла вольному з “Наталки Полтавки”, Тихон Мойсеевич перервав далше “грати” і, усміхаючись до мене сказав:

— Тепер вірю, що ви й справді українка.

Нашу дальшу розмову перервав хтось, що ввійшов у контору.

Поведінка Тихона Мойсеевича супроти мене і надалі не змінилася. Він все, як і досі, корчив блазня, розважаючи товариство в конторі невибагливими жартами. Як і досі, робив їдкі завваги про “панські звичаї” виселених. Як і досі, страшив мене оповіданнями про вовків у моменті, коли я збиралася йти сама степом додому. Але ж з другого боку я запримітила, що коли він відмірював мені пайок пшениці, який рішав про наше бути чи не бути, він часто прибавляв мені лишню мірку. Також банька, в яку наливав мені нафту, наповнювалася щцерть, а не як досі, до половини. Раз навіть повідомив мене, що хтось привіз замерзлу рибу і що я можу її купити, хоч досі така нагода була тільки для місцевих. Все це робив він, не міняючи своєї, трохи брутальної поведінки до мене.

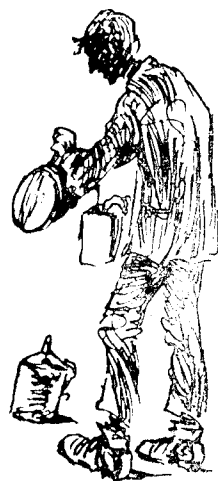
Декілька разів, коли він був певний, що ані в конторі, ані поблизу нема нікого, задавав мені питання про українців у Західній Україні, хоч я відчувала, що він не вірить у все, що я йому розкажую. Раз, коли мені прислали з дому “Кобзаря”, я запропонувала йому позичити цю книжку. Він радо скористав, але пильно дбав, щоб ніхто не зауважив нашого тихого порозуміння.

Минула важка, холодна й голодна зима. Настало літо. Війна з Німеччиною ввела пові нотки до настрою в цілій оселі, отже і в конторі. Очевидно, як і перше ніхто ясно не висловлював своїх думок та не ставив зайвих питань, але настрої виражав очікування на якусь зміну. Почалась мобілізація.

Якось раз, коли я прийшла до контори, мене вразив передусім рух та замішання поміж працівниками, а далі фізичне відчуття сильного запаху кольонських і туалетних вод. Від нього аж в голові крутилося. Перша думка була, що “главбух” міцно наперфумувався, але скоро я зрозуміла, що справа в чому іншому. Передусім я спостерегла, як під вікном контори групка дітей гралася цілою “батарією” пляшечок із туалетних вод. Дальше піднесений настрої і червоні обличчя присутніх вияснили мені причину всього. У зв'язку з мобілізацією вийшла заборона продавати горілку, але винахідливі аматори гарячих напитків знайшли вихід із ситуації, попиваючи не дуже то смаковиті, зате запасні кольонські води.

За хвилину до контори ввійшов, теж у піднесеному настрої Тихон Мойсеевич, розсіваючи довкола себе цілий букет найрізніших запахів. Жартуючи і вдаючи блязня, він крутився по конторі.

Показалося, що його мобілізували. В певній хвилині він підійшов до мене і, легко заікуючись, почав щось,

ніби прощальну промову. При тому обняв мене за плече та примусив посунутися і сів на одне крісло зо мною.

— І так — казав, — Уляно Владимірівно, їду воювати за радянську вітчизну. А вас прошу, будьте добрі до моєї жінки та дітей. Та не дайте їм забути, хто вони. А мене ви злом не згадуйте, я вже такий гострий язик маю.

Потім говорив ще щось довго та заплутано, а прощаючись додав:

— Як колись натрапите на дуже їдке мило, то це буде з моїх костей, бо я вже таку їдь в собі маю.

Стільки про Тихона Мойсеєвича. Наступного дня, коли кольонські води вивітрили з голов, так, що і запаху не було чути, він появився в конторі такий, як був завжди, і сиплячи на право і ліво їдкими дотепами про панів, що їх він їде бити, попрощався з нами. Я незабаром переїхала у другу місцевість і не мала змоги пригадати його дітям, хто вони. А потім дійшла до мене вістка, що Тихон Мойсеєвич на війні загинув.

Паша Копейкіна

Паша-прибиральниця. Типу “я і пан директор”. Директор дорожньої дільниці Ян Дамазович поклепує її по плечу. Вона розмовляє з працівниками дільниці — бухгалтером, інженером і навіть “самим” Яном Дамазовичем, спершись ліктями на письмовий стіл. Їй бай-дуже, чи хтось, може, має якраз роботу, коли в неї бажання розповісти, похвалитися, що вона пошила дитині сукеньку з полотна, відклеєного з карти Радянського Союзу. Всі мусять вислухати, що говорить Паша.

“Радянська демократія”, — думаю я. Справді, розмовляють, як рівний з рівною. Ян Дамазович — директор, і Паша Копейкіна — прибиральниця.

На мене дивиться Паша з безмірної віддалі, згори. Власне не на мене, через мене. Я для неї не хтось, а щось. Я для неї на самому найнижчому щаблі суспільної драбини, а вона — там, угорі, близько Яна Дамазовича.

Але прийшла зима. І тоді між Пашею і Яном Дамазовичем поставив межу хліб, холод. Таку межу, якої ніяке поклепування по плечу не затре. Ян Дамазович — директор, партійний, купує їжу в спеціальних крамницях. А Паша не має чим нагодувати своїх дітей. І тоді суспільна драбина має інший вигляд. Тоді Паша сходить ближче до мене і віддаляється від Яна Дамазовича. Але цього вона не розуміє.

Сніг засипав дороги. Відгородив село від світу. Плуги дорожньої ділянки даремно силкуються прочистити дороги. Прочистять, пройде транспорт. Впаде новий сніг. Буран задме дороги. Знову ми поза світом. Плуги знову чистять. Може, знову щось довезуть. Так місяцями.

Паша чорніє, худне. Говорить дедалі менше. Часом навіть заговорить до мене. Суспільна межа в неї пересувається.

Провесна. Лід на ріці м'який. Потім він скрес. Міст zagrożений. Над рікою кочують ті, хто хоче переїхати на другий бік. Мешканці ходять туди. Не тільки цікавість веде їх, але й надія: може, хтось з кочуючих має якусь їжу, може, навіть муку.

Ходить і Паша. Приходить потім у контору і розповідає про міст, про людей, які там кочують. Кого бачила, що можна дістати. Але це вже не та Паша, балакуча, певна себе. Її кругле лице з коротким, трошки задертим угору носиком стало подовгастим, ніс побільшився, виступив уперед.

Раз вертається жвава, енергійна. Очі блищать.

Зустріла якихось двох старших, видно, багатих людей. Говорить про них і говорить. Чому така ними зацікавлена? Про це не зразу розповідає. Але врешті не

витримала. Вони мають пшеницю. Мішки пшениці. І муки! Це сенсація. І не бояться, що їх там хтось нападе? Але що ж Паші з чужої пшениці!

Голос у Паші стає трохи ніби чужий, коли пояснює. Ніби пояснює, ніби питає думки тих, хто в конторі, ніби повідомляє:

— Вони хочуть взяти в мене одну дочку, а за те дадуть муки і пшениці. Буду могти решту дітей прогодувати. До літа вистачить.

У конторі тиша. За хвилину густий голос Яна Дамазовича:

— Ти що, Пашо, дитину продавати будеш?

Паша здригається. Але зразу, мов би з кулемета, пливе її репліка. Пригадується бойова Паша з осені:

— А що робити? Краще хай усі здохнуть з голоду? Її же там добре буде. Вони самотні, без дітей, багаті!

Паша говорить швидко і голосно. Може, хоче тим і сама себе переконати. Чим голосніше, тим більше правди в тому, що говориш.

Ян Дамазович ще щось ніби хоче сказати. Порушує беззвучно устами. Подумав, вийшов з контори махаючи рукою. Ніби вмив руки від цієї справи. Паша на хвилину замовкла, ніби заніміла. У конторі стало тихо. Ніхто, мабуть, не знав, що сказати, навіть — що думати про все це.

Ще кілька днів кочували на річкою подорожні. Мабуть, Паша діставала від них муку чи щось там. Вона стала жвава, приходила на хвилину до контори і зникала. Говорила мало. Ішла певно над ріку або додому, до дітей.

Інколи починала розповідати, доводити. У конторі

уже не мовчали, як тоді, коли вперше почули вістку. Тепер уже говорили, висловлювали думку, радили, чи повинна Паша віддати дитину за муку, чи ні. Одні — за тим, інші — проти. Алеж ніяка балаканина не нагодую Пашиних дітей.

Дорогу відкрили. Подорожні від'їхали. Усе ніби повернулося на своє місце. Тільки Паша стала уже не така говірка і жвава. Поклепування по плечу Яна Дамазовича не приймала вже з явним задоволенням. Часом навіть заговорила до мене. Видно, поняття про суспільну драбину змінилося там, над річкою, де кочували ті, які забрали її донечку за один, а може, за два мішки муки.

Заворожена ніч

Ми працювали до пізньої ночі. Коли можна було йти додому, мене завжди огортала хвиля страху перед дорогою, що її треба було пройти з контори до дому. Йти треба було яких півтора кілометра серед розвалених хат, попри степ. Ці “розвалюшки”, як ми їх називали, були залишками розкулачування села. Кулаків забрали, а їхні хати, збудовані з невипаленої цегли, поволі розм’якали від дощів та снігів, та розпадалися в руїну. Де-не-де, поміж розвалинами, осталися ще цілі хати ліп’янки, та в цю пору там давно вже було темно. А втім по дорозі додому замешкалих хат таки не було, бо ми жили на краю села, що межував із степом.

Ті, хто працював зі мною, були сибіряки, місцеві люди, що жили в будинках “дорожнього участку”, поруч з конторою. Вони добре знали, що мене огортає страх перед самотньою дорогою, тож, нібито ненароком, починали між собою розмову про вовків, що в цю гостру зиму не раз підходили до хат.

Того дня я, не зважаючи на їх розмову, — щільно загнула ще львівський плащ, завинула голову в шаль і попрямувала до дверей. Коли я відчинила двері контори, надвір бухнула тепла пара повітря. Я хвилинку задержалася на порозі, але, відчуваючи на собі насмішливі погляди моїх “товаришів” праці, я щільніше загорнулась в плащ, зачинила двері і вирушила в дорогу. Плащ, який я дома не дозволила подвійно підшити ваталіною, щоб бути стрункою, слабо хоронив перед морозом. А він в цю ніч напевне впав 40 ступнів нижче зера. Тільки ногам у валянках, які вдалося нам, за ціну якогось європейського вбрання замінити, було тепло.

Надворі вікна контори відбивалися плямами жовтуватого світла. Я скоро їх минула і вийшла на дорогу. Високо на небі стояв місяць. Дорога блищала гострими кришталами снігу, просвітленого його сяєвом. Під моїми ногами скрипів тихо мороз, бо дорога біля будинку була втоптана. Скоро минула я “ дорожній участок” і увійшла поміж “розвалюшки”. Зима була дуже сніжна, і вони творили під снігом дивні форми, кидаючи на сніг густі тіні від ясного місяця. Темні ями, що колись були дверима скривали якісь таємниці. Тіні, чим довше їм приглядатись, здавалися не тільки тінями, а чимсь рухомим. Їх форма і насичення темністю ніби мінялися. Проти волі я згадала розмову про вовків і в тінях, поміж розвалинами побачила повзучі вовчі силуетки.

Вдвигаячись у розвалини та розглядаючись направо і наліво, я прискорила якомога ходу. Під ногами закрипіло голосніше. Я вийшла на невтоптану дорогу.

Нагло поза мною почувся скрип снігу, начебто хтось ішов швидко, щораз швидше за мною.

Небезпеці треба глянути прямо в очі. Пристаю, оглядаюся. Немає нікого. Мерехтить засніжена дорога. Тишина — не чути ні моїх кроків, ні кроків “того іншого”. Йду далі — заскрипіло і під ногами і за мною. Ще раз розглядаюся, стоячи на місці. Тіні в руїнах припали до землі, довкруги тиша. Тільки місяць високо, холодний та байдужий, якби приглядається мені із злою посмішкою. Коли знову починаю йти і знову за мною скрипить

сніг — починаю розуміти. Це морозне повітря несе відгомін моїх кроків. Іду далі, трохи спокійніша, але ж тіні поміж розвалинами все ще тривожать.

Передо мною десь далеко щось пробігло впоперек дороги. Вовк — чи собака? Стаю, жду, поки не зникне. Мороз жаху проймає наскрізь. Треба йти далі. Що ближче до місця, де воно пробігло, все моторошніше, кроки самі сповільнюються. От і це місце: довкола біло і тихо, мінаю і знову приспішую кроки. Вже половина дороги, і скоро видно буде хату, де жде мама. Певно

не світить, бо шкода світла, але чекає і проводить мене думкою від “розвалюшки” до “розвалюшки”.

Нагло срібну тишу ночі, переривану тільки скрипінням моїх валянок, перебиває сильний, новий, дзвінкий звук. Хтось співає. Сильний, чоловічий баритон пронісся десь з-поза “розвалюшок”:

“Реве та стогне Дніпр широкий” — залунало на всю широчінь морозного неба.

Як заворожена, стаю. Довкруги все змінюється, ніби за дотиком чародійної палички. Місяць перестає бути холодним, злим і чужим. Стає знайомим, романтичним, срібнолицим, що освічує мені дорогу, розсипає по снігу срібло та кришталі. “Розвалюшки” здаються романтичними замками, а їх тіні вже не криють у собі злої таємниці.

Голос віддалюється, і хоч щораз то тихіше, але чую я його аж до самої хати. Вже тоді морозним повітрям несе до мене здалека іншу пісню:

“Ой місяцю, місяченьку, не світи нікому,
Тільки мому миленькому, як іде додому...”

Все про кохання, все про любов

Про кохання можна говорити безконечно. Особливо жінки, в якому б віці вони не були, вміють і радо говорять про нього. Спершу про нього мріють, потім переживають, може, перестраждають, а врешті про нього згадують.

Здавалося б що справжню, велику любов, сповнену лосвяти та самовідречення, здатні переживати тільки люди-мрійники. Такі, що живуть поезією, може, музикою. Ті, для яких реальне життя це нестерпний тягар, з яким не дуже вміють собі радити. Та в житті буває інакше. Якраз ці мрійники, здається, шукаючи за іде-

алом, частенько міняють предмет своїх почувань і переживають неодну “вічну” любов. А ці реалісти, коли покохають, то підпорядковують цьому глибокому почуванню все своє життя.

Якраз про таке кохання хочу розказати.

* * *

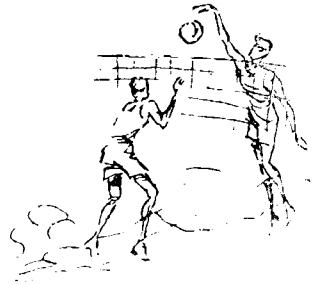
Площа “Сокола Батька” у Львові. Якщо це будень — тут спортивний тренінг, гри, руханка; якщо свято, то змагання у легкоатлетиці, копаний м’яч, відбиванка або руханкові виступи шкільної молоді, пластове свято весни. А чи будень, чи свято — місце зустрічі молодих, і не тільки тих, що зацікавлені в спорті. Одні вправляють, змагаються, другі приглядаються. Настрій безжурности, запалу, веселої гри. Яке ж відповідне місце, щоб тут вони зустрілися!!!

На площі яесь свято. Виструнчені ряди шкільної молоді маршують по площі під звуки духової оркестри. Публіка то приглядається, то проходить по пілястих доріжках поза валами, що оточують площу. Біля будок із холодними напитками та морозивом групи дітей. Молодь, дівчата, хлопці групками то приглядаються струнким колонам школярів, то йдуть, перекидаються жартами, мов м’ячиками, що літають від одних до других, і дотепно відбиті, повертаються. Оклики, вибухи сміху!

Серед цієї розбавленої громади зустрічаються дві пари очей, несвідомі того, що цей момент започаткує бурхливу любовну історію. Сині очі веселого стрункого русявого хлопця і сірі, серед густих вій, очі невеличкої чорнявої чорнобривої дівчини. На одному оці жовтувата плямка, ніби поширює зіницю. Це надає її очам виразу зосередження. Ніби пильно приглядається, ніби

бачить більше, ніж інші можуть побачити. Його ж швидкі рухи, голосний сміх, запальна розмова виявляють, що це тип спортсця.

Після цієї першої були ще інші зустрічі, все на цій же площі Сокола Батька. Після зустрічей було провадження до дому, спершу в гурті, потім удвійку.

Швидко зрозуміли — це кохання. Видавалось би, що гут повинен бути кінець любовної історії, яка почалася гак просто, як багато інших. Але насправді так не було.

Передусім батьки мали якісь застереження. Як світ-світом, завжди бувало, що батьки вважають вибраного чи вибрану невідповідними. Інколи йдеться про таке чи інше походження, середовище, може, її багатство. А, може, взагалі про те, що для улюбленої дитини кожний наречений здається замало "досконалим".

Чим невдоволені були батьки Юрка чи, може, Ган-пусі, не знати. Важливе, що їхнє кохання цьому не піддалося. Вони тільки рішили відложити своє подружжя до часу, поки самі не стануть самостійними.

Війна зробила те, чого не могли зробити батьки — розділила закоханих. Юркового батька арештовано, а матір і його самого вивезли в Казахстан.

* * *

Хоч у Казахстані аули й села, оселі віддалені одні від одного на десятки кілометрів, то все таки, якимись шляхами доходили вістки від переселенців до переселенців. Інколи вони йшли почерез Львів, але навіть коли вже перервався усякий зв'язок з рідним містом, то й тоді приходили різні вісті. Відомість про те, що в одному селі тієї ж області, в якій ми були, перебуває знайома зі Львова сім'я — мати і син Юрко, — дійшла до нас почерез Львів. А слідом за цією вісткою при-

йшла друга. Була вона ніби взята із стародавніх опові-
відань бабуні про те, як то ще за царів засилали на Си-
бір чоловіків, а жінки їхали з доброї волі за ними, щоб
ділити долю і долю з коханими. Ця вістка звучала як
романтична розповідь, байка. За Юрком вирушила зі
Львова Ганнуся.

Її я не знала і мені дуже хотілося побачити цю ро-
мантичну дівчину. Яюсь колгосп висилав свій “транс-
порт” на станцію. Дорога вела через село, де жила Юр-
кова сім’я, і я радо прийняла завдання — їхати.

Добре пам’ятаю, наче бачу, цю хату при Робочому
переулку, цю хвилину, коли я вперше побачила Ганнуся.
Я уявляла собі, що побачу якусь розміряну “Мавку”,
а назустріч мені вийшла невеличка, енергійна жіночка,
яка на привітання сильно потиснула мені руку. Сміли-
вий погляд очей, що гляділи прямо в моє обличчя, ви-
кликали почуття певності та довір’я.

У хаті можна було спостерегти слід її приїзду. Не
тільки говорили про це речі, які вона попривозила, а
яких у суматосі примусового виїзду, очевидно, ніхто не
взяв. Була там теж атмосфера якогось оптимізму. Цей
дім був, можна сказати, нормальним домом, тільки у
інших географічних умовах, у примітивному побуті і
оточенні.

Не було там безнадії, резигнації, абнегації, які були
тим, що найбільше придавлювало, ламало та загрожу-
вало тут кожному. Боротися з ними було кожному з нас
понадміру важко.

Вже те, що можливим було переїхати такі тисячі
кілометрів і що це могла зробити та жіночка, — ніби
зменшувало віддаль. А при тому це була особа, яка, ще
недавно, ходила вулицями Львова, віддихала його по-
вітрям, може, бачила когось, хто нам міг тільки присни-
тися. Питанням не було б кінця, але наша зустріч не
тривала довго. Мені треба було повертатися до “транс-
порту”.

Якщо Ганнуса і Юрко покохали одне одного з першого погляду, то мене і Ганнусю з'єднала наша приязнь теж із першого погляду. Хоча наші вдачі були такі якись різні, інші, а, може, саме тому, наша приязнь перетривала часи сибірських буранів та літніх спек, усіх нещастя, які довелося там пережити.

Спершу ми обмінювалися листами. Згодом ми скористалися короткотривалою пільгою для засланців і переселилися до тієї місцевості, де жив Юрко і його сім'я. Тоді нашу приязнь закріпили спільні будні.

На окраїні села був колгосп т. зв. "спеців". Так скорочено називали переселенців з часів розкулачування. Ці були з-під Ленінграду. Вони жили в довгих, сірих бараках-хатах. Зверху оселя виглядала як присілок з бідняцькими хижками. Але ж "специ" становили зіграну групу людей. Вони знаменито вміли давати собі раду не тільки з природними умовами, але передусім організували свою працю так, що "і вовк був ситий, і коза ціла". Вони вміли розчислитися з державою так, що і для них зоставалося. Зверху вони виглядали бідні-пробідні, але у їхніх скринях зникали наші речі, одіж, постіль, хто що мав, у заміну за харчові продукти.

Туди ходили ми увечорі з Ганнусею по молоко і одержували його за наші сукенки чи інші речі. По дорозі ми вели наші сердечні розмови, і тоді почувала я про те, як то вони зустрілися на площі Сокола Батька, і про цілу дальшу історію їхнього кохання, аж до приїзду Ганнусі сюди — на Сибір. Найбільше вбилася у пам'ять її проста відповідь на питання, як же це вона вирішила сюди їхати?

--- Ми любили одне-одного, — отже це був тільки наступний крок, проста, логічна консеквенція!

Мій Боже! Проста консеквенція для молодої дівчини покинути все близьке, рідне! Їхати сюди, в цю жахливу глушу без певного завтра, навіть без певного сьогодні.

Їхати сюди це не тільки само рішення, постанова. Не так воно просто: сісти й поїхати. Ганнуся мусіла перебороти не одну перешкоду. Скільки ж було труднощів, щоб дістати урядовий дозвіл на виїзд! Скільки старань, навіть хитрощів, зневіри і знову надії. При тому вона вибралася сюди приготована. Їй же писали, які тут умови, і вона везла з собою все, що потрібне, починаючи від одєжі, валянок, ватованих штанів, шапок-ушанок та куликівських кожушків для Юрка, його матері і для себе. Привезла навіть шибку до віконця. Одного разу написали, що в ізбі збита шибка, а скла годі дістати — отже вона привезла і скло.

Та це далеко не все. Ганнуся не занедбала нічого. Передусім був у неї урочистий документ шлюбу з віддаленим на тисячі кілометрів нареченим, ще й з благословенням самого Митрополита Шептицького. Вона не забула нічого. Не було нічого випадкового, імпровізованого, непередбаченого. Справжній логічний, практичний, продуманий крок, що йшов слідом, впливав із кохання.

Довга дорога поїздами, пересідки, перерви в подорожі. Все не без пригод. Вкінці вона вже на станції, де кінець подорожі поїздами. Тут повинен був ждати Юрко, але вістка про приїзд запізнилася. Вони розминулися. Принагідне вантажне авто забирає її до маленького казахського аулу, де жив тоді Юрко з матір'ю. Аул звався Уш-агаш ("Три дерева"), але насправді не було там і кущика. Коли ж авто зупинилося, скинуло вантаж і їй казали злізти, здавалося, що її висадили в чистому степу. Малі, сірі глиняні хати з плоскими дахами зникали на тлі степу. Авто від'їхало, вона стала розглядатися — відрізнити хати. В одній з них вікно заложено тектурою. Це мусить бути тут. Юрко писав, що в хаті нема шибки.

І, справді, найшла там Юркову матір, яка саме клала пасіянса. Карта повинна була відповісти на питання, чи Ганнуса приїде, чи ні.

Хоча Юрко, молодий та життєздатний, дав би собі якомсь раду, проте Ганнуса своєю енергією, практичним розумом, а теж тим, що вона була вільною людиною, якій можна було свобідно порушатися, значно об-легшила долю сім'ї. Вона взяла цю долю у свої малі енергійні руки. Передусім вона внесла позитивне, активне відношення до життя, організувала його без цього наставлення на безнадійність та тимчасовість, як це робили інші переселенці. Її послідовність, впертість, відвага приносили користь не тільки її сім'ї. Вона приносила настрій практичної життєрадості усім нам.

Для мене і моїх близьких був це час, коли хвороба, голод і смерть увійшли в нашу хату. Хвороба і смерть, проти якої не було чим і як боронитися. Без можливості принести хоч би полегшу якщо не допомогу.

Ганнуса часто вступала до нашої хати. Коли ставала на порозі, вже вид її малої, на хлопця пошкожої поста-ті у ватованих штанах, короткому кожушку та шапці-ушанці, приносив відраду. Можна зрозуміти різницю між пустим милосердям і співчуттям, яке хоче допо-могти.

Вона примушувала мене вийти з мого місця під печю, в якій я надаремно старалася роздмухати кизяк, щоб не димів, а горів полум'ям. Не знаю чи це була вина печі, чи вогкого палива, чи, може, я не вмiла палити кизяком. Досить, що "ізбу" завжди заповняв їдкий

дим, від якого ми всі душилися, а хвора мама кашляла.

Вона витягала мене за собою на свіже, хоч і морозне повітря та вела кудись, де, як довідалася, можна було дістати якісь харчі. Її спокійна річєвість, без зайвих співчутливих слів, була ніби маленьким стебельцем, якого хапається потапаючий. Думаю, що вона не раз витягала мене з хати за тихим порозумінням з моїми близькими, не тільки для розшуків за харчами, але і для того, щоб натхнути мене силою і тінню надії на те, що щось може змінитися на краще.

Вся сім'я Ганнусі бажала нас піддержати, але її уважала я ніби талісманом, який якщо не приносить щастя, то хоч охороняє перед найгіршим. А воно прийшло для нас якраз тоді, коли Ганнусі не було. Вона виїхала, щоб привезти тестя, Юркового батька, якого випустили із лягру по амнесії.

Може, це так склалася обставина, але мені здається, що вона, узброєна у свою любов, була теж талісманом для своєї сім'ї. Бо коли майже всі, навіть ті, що повернулися у свою рідну землю чи кудись у цивілізований світ, повернулися здєсятковані, залишивши на сибірській землі, в могилах або і без них, похованих своїх близьких, то ця сім'я, яку вивезли вдвоє, — повернулася вп'ятеро. Бо і батько Юрка приїхав до них із табору а за рік, а, може, два, уже не пам'ятаю, народився Ганнусі і Юркові синок.

Виріс він, як і всі мої похресники, на хлопця-молдця.

Боже деревце

Присвячую Ольосьці Терлецькій-Смаль

Зближалось Різдво, наше перше Різдво в казахстанських степах.

Зима лютувала. З усіх там пережитих зим, ця була найлютіша. А, може, так мені здавалося, бо це була перша зима в цій країні морозів та снігів, до яких ми не звикли. Снігу намело стільки, що місяцями можна було рукою досягти вершка телеграфічного стовпа. Бувало, хату так засипало, що треба було прокопувати ви-

хід з неї. До одних сусідів мусли зробити вхід через дах над стайнею і до них треба було спускатися по драбині. Замело теж дорогу і тільки рідко коли, вслід за сніговим плугом, могло пробратися до села вантажне авто. Вкінці і це стало неможливим, і лиш терпеливі та витривалі валки саней, запряжених волами, прибували з віддаленої залізничної станції в село та привозили пошту. Вони мусли йти тиждень або й десять днів, і листи з рідного Львова, так дуже очікувані, приходили рідко в нерегулярних відступах часу. "Пачки" майже перестали приходити. Їх певно склали десь подорозі в магазинах, де ждали більш сприятливої погоди і протертих доріг. Пачки були величезною допомогою. Тепер треба було обходитися тим, що вдалося заощадити восени. Хто не мав такої можливості, голодував. Неодні не пережили цієї зими.

Серед боротьби за прожиття, за їжу, за тепло, але ж і за тим, щоб не піддатися безнадії та розпачі — не можна було поминути Різдва, не відсвяткувати народження Божого Сина.

Як приготувати Свят-Вечір? Хоч не з дванадцяти традиційними стравами, але все таки не в голоді. Були буряки на борщ, була пшениця на кутю, хоч і не солодку. Хтось дістав навіть замерзлу рибу і держав її у природному холодильнику, неопаленій ізбі, так, щоб додержати до свят. Хтось ховав кілька кришталіків сахарини, щоб посолодити — на добру ворожбу.

А ялинка? У бездеревних степах, де ми проживали, ледве тут і там можна було найти посажену вербу або тополю. В нашому селі було одне-єдине дерево, біля єдиної в селі криниці з солодкою водою. Що ж тоді думати про ялинку? Але були й такі, що не хотіли її зректися. Чи можна подумати, що зсохлий полин, який ріс там, високим сильним кушем, збережений ще зосени, своєю сумною формою міг правити за ялинку? Людська вина-

хідливість і уява не мають меж. Уже заздалегідь з усяких опакувань, що приходили в посылках з рідних сторіч, з газет, з старих шкільних книжок, що їх поставляли місцеві школярі, у кожну, вільну від праці хвилину, приготовлювано прикраси на деревце. Об'єктивно, вони напевне не були гарні, але скільки в них помислу і гарячого бажання. Ми одержали від двох стареньких пань, які були вже непрацездатні, мініатюрну ялинку, зроблену з... з книжкових обкладинок. Повитинані зариси галузок, вміло склеєні, так, що вдавали ялинку і то в трьох вимірах. Терпеливі руки намалювали на ній зелені тло фарбами, що колись прийшли в посылці. На ниточках висіли теж розкрашені горошинки, що наслідували скляні кулі. На кінцях галузок почіплено малі патички, ніби свічечки. Бракувало їй пишності і... запаху.

А нам бракувало вісток з рідного краю, від рідних, близьких. Щоденно я бігала з праці, а власне, брела в глибокому снігу, до хати з однією думкою: чи пошта щось принесе? Коли принесла, то мама ставила листи, - а коли була "пачка", то пачку, - - на видному місці, так, щоб втішити мене відразу, з першого погляду. Якщо бувала пачка, то мама, хоч розв'язувала шнурки і відкривала верхнє опакування, але, заспокоївши свою цікавість, складала все у скриньку так, як склали руки, що її пакували. Хотіла бо, щоб і ми переживали радість розпаковування.

Проте, відколи дороги замело, і ця радість була втрачена. Щоденно доводилося мені переживати надію і розчарування, як колись писав Шевченко: "І знов мені не принесла нічого пошта з України".

1-го січня, на самий Новий Рік, почало сипати снігом, тим разом без вітру. Спокійний "лапатий" сніг прикрив стоптані верстви снігу м'якою пеленою, по

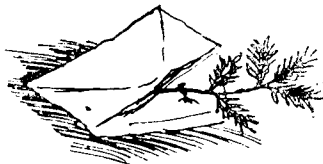
якій ще важче було йти до роботи бо треба було про-
топтувати нову стежку, западаючись у сніг повище ко-
лін. На другий день сніг перестав. Ішло на повнію. Пра-
цювати треба було до пізньої ночі і, коли при місячному
світлі я йшла додому, усе блискотіло від кристалів сріб-
ного, місяцем осяяного снігу.

В сам день Свят-вечора мені вдалося вийти з праці
трохи скоріше. Я була рада, що прийду додому не так
пізно. Місяць ще не зійшов. Небо набрало темносиніх,
майже фіолетних відтінків, а там, де сонце зайшло, зо-
лотився ясным поясом обрій. Коли я доходила додому,
на небі появилася перша зірка. Я мимохіть задивилася
на неї, думаючи про тих, що там, у рідному краю, теж
дивляться на першу зірку, хоч, може, в іншій констеля-
ції. Зірка була ясна-преясна і миготіла на морозному
небі. Мені здавалося, що вона рухається зі мною, коли
я йду, і веде мене до хати. Почуття величі й безмеж-
ности небесних просторів злилося з наглим усвідомлен-
ням тої віддалі, яка ділить нас від усього рідного. З по-
чуттям туги та суму застукала я до дверей, та обтру-

шуючи сніг з валянок, увійшла вітаючись: “Христос Раждається”!

В хаті вдарило мене тепло, видно напалено сьогодні понад норму, яку диктувала обмежена кількість палива. “Ізба” здавалася святково прибраною, від маленької паперової ялинки падала тінь ніби справжньої великої ялинки. А стіни, на які вона падала, все ще були покриті іншим холодом. А втім не тільки тінь ялинки вразила мене. В ізбі пахло ялицею. Аж ось на застеленому білою скетертью столі я побачила листи і... “пачку”. Навіть не роздягаючися, під лагідно усміхненим поглядом мами, я кинулась до пачки. В ній на самому верху, в тонесенькому паперці, засушена в далекій дорозі лежала просфора, а поруч — галузочка ялиці. Це пачка, яку прислала Олюська, моя найвірніша приятелька, найлюбіша між усіма. Це пачка, яку, як писав з табору мій тато, пакували не руки, а серце.

Чого ж там не було в ній! Усе старанно позавиване, на кожній речі написано від кого. І навіть у цьому видно вдачу Олюськи. Вона висилає, але дав хтось інший, тож пише що від кого, щоб їй не припала вся вдячність за посилку. А ми знаємо, як важко вислати таку пачку, бо нерозумно треба їхати в іншу місцевість, з якої вільно надавати пачки у Казахстан. Крім спільних речей, є ще ліки для мами, і я бачу її письмо на коробочці, вона ж фармацевтка і сама їх робить.

І ось простір, що так злякав мене своєю безмежністю, якось скорчився, змалів. І хоча нема на це розумового пояснення, я знаю, що це доброта Олюськи протерла дорогу валці терпеливих волів так, що вони вспіли з поштою на сьогоднішній день.

Маленька гілочка ялички, що її вложили пайдобрі-

ші руки моєї Олюськи, наповнила ізбу запахом Різдва і дому, оживила паперову ялинку, що кидала тінь-образ “божого деревця” на холодні стіни хати. І коли ми заспівали старовинну коляду “Бог Предвічний”, наші, зовсім не концертні голоси розвалили ізбу, вирвалися з обіймів загубленого сибірського сільця і полетіли тисячі кілометрів на захід. Я побачила коло нас наших найближчих, струнку постать тата, почула в нашій коляді голос моєї Олюськи.

Карис

“Карис” це по-казахському шовкова матерія. Я ніколи не бачила підчас свого перебування в Казахстані цього шовку. Може, десь у далекому аулі якась стара казашка у своєму сундуку зберегла рештки цієї розкішної азійської тканини. Тоді, коли я там була, було б уже незвичайною подією, якщо б можна було дістати шматок полотна чи ситцю. Мені тільки розказували, що це прекрасна, ніжна, цікава своєю фактурою та красками тканина.

Але “Карис” це теж казахське жіноче ім'я. Бо майже всі імена в казахів мають якесь значення. “Балаха-

нум” — це мала пані, “Кульбану” — це запах троянди (хоч у тих сторонах, себто в північних окраїнах Казахстану, ледве чи хтось бачив троянду). Отже “Карис” це ім’я, і його носила молода ще казашка, в хаті якої довелось мені жити. А втім, — це часто бувало, — її кликали по-російському “Катя”, бо майже всі казахські старі імена перелицьовано на “Галі”, “Шури” і “Нюри”. Проте вона сама сказала мені, що називається “Карис”, і пояснила, що це слово означає. Тож я кликала її Карис і помітила, що вона тому рада. А хто ж з нас не хотів би мати шовкового імени.

Чоловік Карис це не звичайний собі казах, що випасав вівці або працював у колгоспі. В нього мусила бути якась освіта. Він бо працював у “Райфінвідділі”. Тоді, коли я мешкала в Карис, він був уже змобілізований, з перших днів вибуху війни з Німеччиною воював десь у Європі, а Карис жила сама з трійко малими дітьми.

Карис була гарна. Такою видавалася мені тоді в порівнянні з іншими її землячками, косоокими, з широкими вистаючими вилицями та грубими, короткими носами. Але я думаю, що навіть не на тлі тих жінок відзначалась вона чимось гармонійним і ніжним у рисах свого обличчя, у виразі чорних вузьких очей. Думаю, що вона видавалася б мені гарною всюди, очевидно, гарною у якомусь екзотичному, таємному смислі.

Її рухи були зручні, пливкі і швидкі, але при тому якби здержувані. Руки і ноги, як зрештою в більшості казашок, малі. Усміх її був усміхом “не до кінця”. Це був якби півусміх, що дивно опромінював її обличчя і золотистими вогниками спалахував в очах. Та в ті часи Карис рідко усміхалася і тільки кілька разів я бачила її насправду веселою.

Хоч чоловік Карис працював службовцем, отже належав до “працюючої інтелігенції”, думаю, що освіта

Карис обмежувалася до писання і читання. Проте в її поведінці було щось, що різнило її від сусідок-казашок. Ось хоч би такий вияв делікатности. Вона ніколи не входила без попередження до нашої “ізби”, хоч усі казашки робили навпаки. Особливо зараз по наших поселенні вони залюбки з’являлися цілими групами, спокійно присідали навпочепки при стіні і так сиділи цілими годинами, водячи своїми скісними очима за нами, обмінюючись заввагами на нашу тему, очевидно незрозумілою для нас мовою. Чогось такого Карис ніколи не зробила б. Якщо навіть цікавилася, що ми собою уявляємо та як живемо; то це не проявлялося в безпосередній грубий спосіб.

Правда, Карис не завжди була такою “шовковою”, як її ім’я. Нераз чути було через стіну її розлючений голос, коли приводила до порядку своїх троє дітей. Нераз вибухали якісь спори між нею і сусідкою. Тоді з уст її сипалися гострим струмочком горляні, характерні для казахської мови звуки. Але це були виїняткові випадки.

У Карис було троє дітей. Найстарший Сакен, мав сьомий рік, коли ми там поселилися. Це був малий хлопець з дивно шпичастою, подовгуватою головою, рухливий, проворний, та, правду сказати, трохи настирливий і тому не дуже приємний хлопець. Згідно з казахською традицією, він повинен бути головою родини в часі несприятливості батька. Він повинен був опікуватися меншими дітьми, братчиком Арсеном та сестричкою Сарою, особливо тоді, коли мами не було дома, а це траплялося часто. Очевидно, тут він не відрізнявся нічим від інших малих хлопців у тому віці. Він тільки чекав нагоди, щоб вирватися з хати. Його “опіка” нераз кінчалася плачем малят. Якщо ми були дома, ми мусили успокоювати і наводити лад між малими казачатами.

На молодших пізнати було наслідки біди, яка, в ча-

сі неприсутности батька, стала ще дошкульнішою. Більший, може, чотирилітній Арсен мав криві ноги, які зрештою часто траплялися навіть у дорослих казахів, але все таки він ними володів і, коливаючись з боку на бік, ходив та бігав. Зате найменша Сара, мабуть, дволітня, була худесенькою дівчинкою з викривленими від англійської хвороби зубами, тонесенькими ручками і ніжками, що не були спроможні вдержати її тіла. Вона трохи рачкувала, але на ноги стати не могла. З усієї її “особи” найбільше вражали прегарні чорні очі і волосся, що темними пасмами оточувало її бліде личко.

Хата Карис була пересічною казахською хатою. Правда, старі хати, в більш віддалених аулах, або навіть у старшій частині цього села, мали ще більше різних коридориків, сіней та проходів, мабуть для охорони перед вітром. Але ця хата теж була із саману, цебто з невипалених цегляних кісток, наче б цеглин, з плоским, вимазаним глиною дахом. Двері, збиті з кількох дощок, вели до великих сіней-стайні. Там стояли дві корови, головне джерело виживлення Карис та її дітей. Пройшовши через сіней-стайню, такі ж самі, може, трохи менш діряві двері вели до кімнати Карис, а другі направо до маленьких сінок-коридорика і до “ізби”, де ми жили. Стіни, хоч грубі, мало хоронили від морозу та вітру, бо сира глина втягала в себе вологість. Віконця, вмуровані в стіну, не допускали влітку свіжого повітря, а взимі не дуже хоронили перед холодом. На стінах нероз осідав іней, а вікна покривалися грубими, ледяними узорами. Долівку-тік ми взимку прикривали соломою, щоб було тепліше, а вліті час-до-часу мазали глиною, щоб не кришилася.

Хата була положена при вулиці Степовій. Це була частина села, заселена казахами. Насправді тяжко говорити тут про вулицю, бо хати були розкинуті без ніякого порядку. Просто так, якби хтось узяв у кулак жме-

ню зернят, а відтак розтулив долоню і все, що було в кулаці, розсипалося довкола. Так були розкинуті хати в цій дільниці.

Очевидно, не було ніяких огорож, ніодного кущика чи якоїсь стебелинки. Може, десь тут і там засіявся полин, що скоро сох на гострому сонці гарячого літа. Перед кожною хатою цілу зиму красувалася купа коров'ячого гною, що його викидали із стайні. Ця купа навесну парувала і “пріла”, поки приходив час переробити її на паливо. Вліті перед хатами ліпили з глини печі, в які вмуровували казани. Це літні кухні, бо ж в хаті загаряче, щоб варити.

Здавалося б, що дві корови, це безпека проти голоду. Але це не так просто, бо і корови треба прогодувати. Казахські корови невеликі, дають мало, але товсте молоко, проте їсти таки хочуть.

Мабуть Карис прийняла нас у хату, надіючись, що ми поможемо їй прогодувати корову. Брат мій працював тоді в колгоспі і міг дістати за свою працю якщо не сіно, то солому. Солома, зложена при стіні хати, хоронила від зимна, а для нас була паливом. Ми вистелювали нею глиняну долівку, увечорі палили нею, щоб зварити їжу і нагріти хату, а на долівку клали свіжу солому. Ми догадувались, що коли нас не було дома, корова Карис доживляється нашою соломою, але що було робити!

Коли брата взяли у “трудармію” і я осталася сама, вже не було соломи, не було чоловічих рук, що часом могли допомогти Карис у її праці. Я ще одну зиму прожила з нею спільно. Дві самітні жінки, яких ділила фізично стіна хати, а психічно так дуже багато. Дві жінки з інших світів, інших рас, іншої культури. Проте дві жінки, яких в'язала журба і страх за наших найближчих — в неї за чоловіка, що воював десь у далекій Європі, в мене за моїх рідних, що каралися десь у лагерах або були

у незаних мені місцях широкого світу. Дві жінки, що мусили боротися за прожиток, за кусень хліба, топливо, за саме фізичене існування. А при тому дві жінки, що жили споминами і мусили мати якусь надію, щоб жити.

Нераз у зимовий вечір, коли я при заімпровізованій з пляшки лямпі читала або направляла одіж, я чула серед нічної тиші, як Карис тихесенько співає. Чи знаєте такий популярний твір “На перському ярмарку”? Якраз мотивом до нього мусіла бути ця казахська пісенька, що її мугикала Карис за стіною. Слова в казахських пісеньках убогі. Їх часто імпровізують, описуючи те, що в даній хвилині діється. Наприклад “іде верблюд”, або “дитина спить”, і ця фраза повторяється. Слів, що їх співала Карис, я не відрізняла, зате мелодія була повна туги і суму, одноманітна, як степ, як природа, що нас оточувала.

Інколи Карис приходила на розмову. Розказувала або про давні казахські обичаї, або про свого чоловіка. Ще її батьки та родичі кочували. Літом жили у юртах у степу. Зміняли місце побуту, залежно від пори року і паші. В хатах жили тільки взимі. Жінки були тоді зовсім підпорядковані мужчинам, ходили ще тоді з закритими обличчями, а залишки їхніх строїв, що оточували голову білими завоями, ми могли ще бачити у старих казашок, що старалися придержуватися традиції. Хіба не треба розказувати, як жінка, обслуговуючи мужчин, чекала аж попадуть їй і дітям рештки їжі, що її вони споживали окремо, ніколи в присутності чоловіка, а вже, борони Боже, при гостях, ані про інші менш або більш драстичні прояви поневолення жінки у ще недавніх часах. Якщо згадую про них, то тільки тому, що мене вразило, що ще, може, мама Карис була тінню тині свого мужа, але теж не мусила про ніщо сама старатися, ні рішати. Не була, ані не могла бути самостійною, відпо-

відальною людиною. Хіба вже стара мати роду мала якийсь голос, але це був радше голос сторожа традицій, голос тої, що виховувала і вчила своїх синів організувати своє життя, а дочок — коритися і слухати. І ось минуло одне покоління, і Карис, серед переважних життєвих умов, осталася сама з дітьми. Правда, часом з'являвся якийсь член родини і помагав їй у такій праці, як розкидання гною і перерібка його на опал. Раз хтось поміг їй помазати свіжою глиною дах хати. Згодом, коли від чоловіка не було давно ніякої вістки, якийсь представник роду з'явився та намагався переконати Карис, щоб вона, згідно казахським звичаєм, який велів братові брати за жінку вдову по братові, вийшла заміж за когось там з чоловічої рідні. Та на це Карис не хотіла погодитися. Вона вірила, що її чоловік, про якого все говорила з подивом і любов'ю, повернеться. Вона сама старалася забезпечити існування своїм дітям і собі. Весь тягар їх харчування несла вона сама.

День-у-день виходила вона в село, виносила речі з хати на заміну за харчі або старалася роздобути щось на відробок. Згодом ми стали разом промишляти і добувати засоби до життя. Правда, наші умови були різні. Я працювала, а Карис, як жінка “воєннослужащого”, діставала якусь пенсію та приділ карток на хліб. Але ні одне, ні друге не могло вистачити на прожиття. За зароблену платню не було можна дістати муки чи інших основних харчів, а приділи на хліб, що їх діставала Карис, оставалися часто тільки картками. Нераз, коли одна з нас дізналася, де можна щось замінити, ми ділилися вістками.

Навесну Карис ішла в поле і збирала колоски, що осталися по жнивах з попереднього року. Зараз по жнивах не вільно було збирати колосків. За це була кара, як за крадіж. Навесну на ці збори дивилися крізь пальці, і Карис виходила в поле. Приносила тоді в мішечку ко-

лоски, молотила їх, б'ючи по мішку довбнею, а відтак віяла примітивним домашнім способом. Пшеничне зерно жарила, товкла у ступі і пересівала. Дрібно змелені, висіяні на муку частинки, залиті молоком — і були казахською потравою “толкан”, а грубі зернини були “курмашем”.

Виходячи з дому, Карис залишала дітям жменю курмашу та грудку масла. Курмаш, хоч був прижарений і крихкий, проте для рахітичних зубів малої Сари був затвердий. Нераз, коли за стіною чути було плач Сари, а я була дома, я заходила туди, щоб побачити, в чому справа. Показувалося, що Сара не може порадити собі із зерном. У неї болять ясна і вона плаче.

Інколи, коли у мене був хліб, я давала дітям по кусочку. Ні, не думайте, що по скибці — стільки хліба не було. От просто кусничок завбільшки пів пальця. При поділі треба було вважати, щоб усі кусники були однакові. Цього вже пильнував Арсен і гостро протестував проти несправедливого поділу. Якщо котра дитина була сама і діставала чи то хлібець, чи морковцю, чи щось подібне, то можна було бути впевненим, що як тільки прийдуть інші, зараз же з'являться у моїй кімнаті і будуть ждати на свій “приділ”. А ввечорі бідні дітиська розказували мамі, що це вони дістали. Боляче було слухати, як розказують про шматочок хліба, як про велику подію.

Здавніх-давен основною поживою казахів було м'ясо, і то бараняче з товцем. Ще визнавали муку, з якої пекли різні паляниці, теж толкан чи курмаш, та молоко, з якого робили масло та сушений сир. А до того чай, який уміли знаменито приготувляти. Все інше для них була “трава”. А тепер цих улюблених харчів не було.

Я намовляла Карис, щоб із пшениці варила кашу, яку вони можуть їсти з молоком чи маслом. Вона, якщо мала час, пробувала варити. Коли в мене були буряки чи

капуста, я давала їй пробувати ці страви. Раз я діста-

ла кусок м'яса і зварила щось у роді бігосу та запросила Карис на цей "пир". Вже після першої ложки вона зовсім знерухоміла, і я бачила, що вона не знає, чи має проковтнути, чи викинути. І врешті я догадалася. Хоч яка виголоджена, вона побоялася, що в бігосі є свинина. А для казахів вона не тільки заборонена їхньою релігією, але справді відразлива. Мушу признатися, що я збрехала, кажучи їй, що це якесь інше, може, верблюже м'ясо. Тоді вона, хоч з деяким ваганням, з'їла свою порцію.

Коли надійшла весна, ми почали переконувати Карис, щоб вона посадила біля хати якусь городину. Виравді без великого ентузіазму, проте вона посіяла трохи буряків, моркви і ще дещо. Трудність була в тому, що це все треба було підливати, цебто носити з глибокої криниці воду, якої, в міру поступу літа, було щораз менше. Все таки, коли настало літо, на маленьких грядках Карис зазеленіло. Можна було вже зварити зеленого борщу. Я і ще моя приятелька почали вчити Карис, як варити борщ.

Було вже гаряче літо, і лекція відбувалася на свіжому повітрі, перед хатою, на літній печі. З сусідніх хат приглядалися нам інші казашки. Діти зібралися кругом кухні, держачи в руках мисочки і ложки, тут же сиділа маленька Сара, ще довго до того, заки борщ зварився. Карис з увагою та повагою слухала наших інструкцій. Заправлений сметаною, густий борщ напевно смакував би знаменито, але не знаю, чи так відразу здобув

собі признання незвичних до городини казахів. Для них, мабуть, борці залишився тільки “злом конечним”, а не смаковитою потравою.

Хоч Карис настільки звикла до мене і моєї приятельки, що навесну спровадилася до мене на місце мого брата, вона просила нас, щоб ми пошукали собі інше пристановище. Їй, казала, трапляється хтось, що як колись мій брат, працює в колгоспі. До того це її родич і він допоможе їй прогудувати корови. Ми знайшли іншу хижину і розсталися з Карис, — мушу сказати, з взаємним жалем.

Ще нераз я заходила до неї, щоб подивитися, як їй живеться, а головне, довідатися, чи не має вісток про її чоловіка. Вісток не було. Родина почала переконувати, що нема чого ждати. Якщо немає вісток, треба думати, що його немає в живих. А Карис молода і не зважаючи на труди та горе, що її нищили, повинна знайти собі іншого, може, навіть родича, що оженився з нею.

Карис говорить про це, соромливо опустивши очі, вона навіть подумати не хоче про те, щоб відректися чоловіка, який, може, десь ще живий. Надія з'являється, коли в село починають повертатися з війни чоловіки. Повертаються деякі поранені, а вслід за ними — демобілізовані. Привозять “трофеї” — різні, нераз дивовижні речі, здобуті у Німеччині. Карис випитує, чи не бачив хто, чи не чув про її чоловіка. А за тими, хто повернувся, приходять вістка, що її повторяють тихцем, довірено. Усіх тих, хто понав у полон німців — не пускають до дому. Їх замикають у табори, як підозрілих.

Кожний поворот є інший, бо кожна людина інша, і ті, що ждали, і ті, що поверталися. У кожної іншої переживання, інша на них реакція. Проте можна сказати, що були й щасливі повороти, коли обі сторони вірно ждали на цю хвилину та із співчуттям і зрозумінням слухали про пережите. Були й такі повороти, що розчаро-

ували, бо на повертаючих не чекали. Але були й такі, що пережите зміняло людину і її погляд на світ, на любов, на життя. Воююча Червона Армія здобула Європу, водночас вояки, в такий чи інший спосіб, побачили життя людей на здобутих територіях, хоч у луні пожеж, насилля, але все таки із слідами давнього способу життя. В село приходять листи, в яких напівграмотні люди простими словами виявляють враження про здобуті країни. Правда, був і лист молодого казаха, писаний у прегарному місті Кракові, який жалувався, як дуже тужить за сірим степом Казахстану. Для нього краса цього старинного міста не була красою, а чимсь дивовижним і чужим. Але були й листи, де описано не вулиці, церкви та парки, але просто хати, кухні, мешкання, крамниці, одяг жінок. І було сказано, що коли повернуться, то будуть жити інакше. І бувало, що поворотець був у глибині серця розчарований. Він не хотів хати, до якої входилося через стайню. Його вражав одяг жінки, примітивні страви. Він “заразився” Європою. Починалася критика всього, що давніше було для нього символом краси, домашности, любови. Мужчини поверталися іншими.

І жінки були не ті. Важке борюкання за хліб, а головне, вічна напружена боротьба за кожную дрібницю, мусило змінити їх зверху і всередині. І жінок огортав страх перед поворотом. До того доходили вістки про грабежі і насильства, dokonувані армією, членами якої є їхні чоловіки.

Прийшов час, коли мені можна було покинути Казахстан. Ще йду побачити Карис. Перше питання — чи є вістки від чоловіка?

Є, хоч дуже непевні, — відповідає — хтось бачив його, він був поранений, мабуть, попав у німецький полон. Отже є надія, може, повернеться.

У Карис сіяють очі і на лиці появляється усмішка,

яка роз'яснює її обличчя, затирає слід важких літ. Врешті хтось займеться Сакеном, який щораз то більше вивирається з-під її материнських рук. Врешті не буде вона сама борюватися за їжу, за пашу. Але її усмішка гасне, вона каже просто:

— Але ж яким він повернеться? Може, повернувшись і побачивши її знищену і змарнілу, покине її, як он сусід свою жінку? Може, буде вічно злий і невдоволений так, як інший сусід, що все розказує про чудадива далеких країн і хоче їхати у європейську частину Союзу, але без жінки? Може, прийде калікою?

В усіх тих роздумуваннях видно, що атавістичне почуття меншевартості і залежності від чоловіка приходить до голосу. Карис не думає про те, що вона, неприготована до самостійного життя, дочка кочівничих казашок, виявила неабиякий характер та здібність, коли зуміла пережити ці важкі часи. Вона не думає про те, що її чоловік робив і як себе вів. Вона тільки турбується тим, чи він її ще схоче прийняти як жінку в своїй хаті.

Потішаю її, як умію. Пригадую, що все розказувала, яким іншим він був від других та як дуже її любив. Щож можна більше? Прощаємось. Я від'їжджаю. . . . .

Що з тобою Карис? Чи повернувся твій Рахман? Чи зняв з твоїх плечей тягар боротьби за хліб для тебе і твоїх дітей? Чи, може, причарувала його Європа? Чи згадує якісь інші жінки і порівнює з тобою?

Раджу тобі, усміхнися до нього своєю півусмішкою, подивися з-під вій своїми подовгуватими, чорними очима, в яких грають вогники, коли серце твоє повне радості! А, може, сидячи напочепки при низенькому столу в своїй кімнаті, заспіваєш сумну одноманітну пісеньку, повну туги, яку ти нераз співала. Я думаю, що тоді знову рідне, хоч важке, стане йому близьким і він візьме твою малу, смаглу долоню у свої руки і скаже:

“Аман-сиз-ба, Карис!” — себто “Привіт тобі Карис!”

Суд

У Вашингтоні, я якось випадком зайшла у будинок Найвищого Суду. Сходи, широкі та білі, а понад ними два ряди достойних колон. А за тим гол, коридори, мармури. Урочисто поважно. Службовці з урядовою чемністю дають інформації, вказують дорогу. Якраз відбувалося засідання Найвищого Суду. Майже ненароком увійшли ми, за ввічливим жестом одного з возьних, та опинилися у залі.

Заля була майже повна, але між публікою панувала тиша. Усі з увагою та повагою слухали. Говорив адвокат. На “лаві” суддів у вигідних фотелях сиділи достойні панове. Фотелі були на бігунах. Раз-по-раз котрийсь

суддя у задумі гойдався у вигідному кріслі. Безшелесно порушались судові службовці. Підсували суддям то якісь записки, то води напитися. Раз-у-раз то появлялися то зникали за завісою, що відділювала лаву суддів від коридорів. Приглядаючися, і я піддалася кліматові залі та будинку. Він, хоч не такий припалий порохом патини та традиції як у судах старої Європи, але все ж таки достойний та сповнений поваги.

І тоді мов на екрані, нечаяно, стала мені перед очима інша зала і я перенеслася думкою багато миль від Вашингтону і на схід і на захід. Майже на другому боці земної кулі, тай уже добрий десяток років тому.

Повітове село у північному Казахстані. Жовтень — початок зими. Надворі сніг, перший мороз.

Засідання Народного Суду. На підвищенні, мов би на сцені сидить суддя-казах у псячій дасі — кожусі вверх шерстю. На голові шапка ушанка, трохи відсунена від чола. Поруч нього дві лавнички у хустинах та фуфайках. Трохи збоку прокурор теж у кожусі вверх шерстю. Зала слабо освітлена “коптілками”-лампами приспособленими із пляшок, у які налито нафти та просунено через шийку скручену у мотуз вату.

На воканді кілька справ. Я маю бути свідком у третій з черги справі. Покищо сиджу між публікою. Затулююся від холоду у плащ. Слухаю.

Перша справа молодой дівчини. Вона мешкала у досить багатой господині. Пильно придивлялася, де ця ховає одежу та інші, у казахстанській дійсності цінні речі, а вкінці, коли господині не було дома, винесла все з хати. Суд слухає пошкодовану. Вона хлипає, хоче докладно розказати, як це було. Яка вона була добра для комірници, які цінні, з трудом нажиті речі їй забрала комірница, яка була хитра, підступна.

Підсудна до вини признається. Це очевидно не перша її крадіжка.

Коротенько говорить прокурор. Нарада суду: три похилені до себе голови. Хвилину перешіптуються. Вирок — пів року тюрми.

Під час цієї розправи, саме коли пошкодована вчисляла всяке добро, яке в неї вкрала дівчина, двері залі відкрилися. Подуло морозом. У дверях появився міліціонер, весь обсіпаний снігом. Він голосно, не зважаючи на розправу, почав викликати якесь прізвище. Із залі зголосилася жінка. Вона сиділа між двома міліціонерами. Ждала видно, на свою справу.

— Віддай черевики — крикнув міліціонер. — Цю дівчину, у якої ти їх позичила, перевозимо у другу тюрму. Їй потрібні черевики.

Якже я піду боса по снігу? — борониться жінка — Підждіть, скоро буде моя справа. Хай хоч до тюрми вернуса у черевиках.

— Нічево! Перебіжиш боса. Мороз ще не такий великий — наполягає міліціонер, і жінка рада не рада зіймає черевики та передає понад голови присутніх. Міліціонер бере їх і виходить. З відчинених дверей знову подуло у залю морозом, привіяло порошинками снігу.

Цей випадок тільки на малу хвилину перервав свідчення пошкодованої. Суддя, тільки трохи підсунув шапку з чола, ніби в задумі, та спокійно без найменшого здивування спостерігав сцену. Розправа йшла далше.

Наступна справа. На лаві обвинувалених сі-

дає чеченка. Я знаю її з виду. Її з чоловіком вивезли сюди, як і усіх чеченців з Кавказу. Її чоловік Ахмед, працював поблизу того місця, де і я. Я часто бачила їх, як вони йшли на роботу. Він попереду, а вона, за магомеданським звичаєм декілька кроків позаду. Очі скромно спущені вниз. Я звернула на них увагу не тільки тому, що вони становили таку характеристичну чеченську пару, але ще й тому, що вона була незвичайно гарна. Подовгуваті, великі, темносірі очі ховалися за густими, довгими віями. Каштанові грубі коси, важким вузлом на плечах. Смагляве обличчя з дуже правильними рисами. Але ж, хоч він так впевнено йшов попереду, а вона так скромно, ніби невірниця, декілька кроків позаду і тільки інколи глянула “спід ока” на світ, то видно було, що він гордиться тим, що має таку гарну жінку. Такими я їх бачила.

Тепер вона пожовкла та змарніла. То споглядала переляканими очима на суддів і на прокурора, то спускала очі. Я випадково знала, за що її будуть судити.

Пізно восени вона і ще дві жінки, вибралися на колгоспне поле. Там можна було позбирати картоплини, які залишилися на полі після зборів. Це було заборонено, хоч і так вони зігнили б у землі. Жінкам вдалося зібрати цілих тридцять кілограмів. На полі їх ніхто не помітив і вони спокійно ввійшли в село. Тут уже побачили сторожа, який їхав серединою вулиці, верхи на коні. Він їхав, мабуть, на перевірку полів. Тут у селі напевно не звернув би уваги на жінок, але вони на його вид покинули мішок з картоплею і почали втікати. Одна тільки чеченка, не розуміла, в чому справа, то й не тікала. Стояла ніби остовпіла на місці. Сторож відвів її разом з усіма мішками на міліцію. Тепер будуть її судити за крадіж цілих тридцяти кілограмів картоплі.

Чеченка не розуміє по-російському, а акту обвинувачення їй не перекладають. Судовий перекладач тіль-

ки кількома незрозумілими для мене реченнями звертається до неї. Мабуть, передає, якже коротко, зміст обвинувачення.

Складає свідчення свідок-сторож. Розказує, як то, їдучи у поле, побачив на вулиці, серед села, жінки, які на його вид почали втікати. Потім довго свідчить обвинувачена чеченка, але перекладач з'ясовує це коротенько: вона до вини не признається — це все.

Знову три голови нахилиються до себе. Нараджуються, хвилину перешіптуються. Проголошують вирок — два роки тюрми за крадіж суспільного добра. Здається, що чеченка ніде й тоді не розуміє в чому справа, що вколо неї діється і що її жде.

Третя справа, зв'язана з моєю працею. Я була свідком, але хоч складала мої свідчення, весь час не переставала думати про чеченку, порівнювала два “крадежі” і два вирoki.

* * *

Мою задуму перервав шорох ніг. Це привернуло мене до дійсності. Розправа у Найвищому Суді у Вашингтоні закінчилася.

Проголошено постанову Найвищого Суду. З дуже формальних причин звільнено від відповідальності громадянина, що намагався у податкових показниках обманути державу на грубі тисячі доларів.

Ми вийшли на сходи, що довгими лавами білих ступенів спускалися вниз. І вже коли я йшла цими сходами а перед очима мала Капітоль та ряди осінніх, голих дерев, я згадала епілог справи моєї чеченки.

Від дня суду минув може рік, може й більше. Одного дня, саме опівдні, Ахмед присів “по-турецьки”, напочіпки, під стіною будинку де працював, щоб з'їсти обід. Дорогою надійшла нужденна постать у лахміттях. Це й була наша чеченка. Ми спостерігали, як вона не-

певним кроком зблизилася до чоловіка. Не сказавши ні словечка присіла напочіпки декілька кроків від нього. Ахмед ніби її не помітив, може, тільки, повільніше почав підносити їжу до уст. Тривало це добру хвилину. Тоді мій товариш праці, Петро, не видержав, підійшов до дивної пари й сказав:

— Ну, що ж Ахмеде — діждався ти своєї жінки.

Ахмед поглянув на Петра і рухом голови показав у сторону жінки:

— Софсем плохой — сказав ломаною російською мовою. Мовляв — зовсім нікудишня.

Петро став переконувати Ахмеда, що хоч вона тепер і марна, але ж можна її відгодувати і все буде добре. Ахмед слухав цього мовчки, а врешті простягнув жінці посудину, з якої пив молоко. Цим рухом він ніби прийняв її до себе.

І знову ми могли бачити, як він ішов до праці, а за ним у деякій віддалі, низько похиливши голову, посувалася вихуділа постать його жінки.

Сьоме — не кради!

Мені сниться, не вперше, що я дома. Широко відчинене вікно, а за ним дерева Єзуїтського городу. Деревя в осінньому золоті. Такі вони насправді не бувають. Не руді, не червоні, а жовто-золоті. Море золотого листа, ніби просвітленого сонцем, а на все це дощ. Сіточка дрібненького, теж ніби золотого дощу, що заливає золоті дерева.

Добрий, милий сон! Та враз дощ ніби більший, краплі стають грубими, важкими і починають бити в шиби відкритого вікна, дедалі міцніше, градом ударів.

Я прокинулась — хтось стукав у вікно. Дрібно, впер-

то стукотіли чийсь пальці. Вікно над самою головою, відкриваю занавіску. Там постать. Страх, що товаришить нам усім тут, постійно дрімає десь глибоко у підсвідомості, але ніколи не залишає нас, зразу підходить, душить за горло.

Постать чорніє темною силуеткою за вікном. Вона, запримітивши відслонену занавіску, голосно, але не заголосно, просто у вікно говорить, видно не хоче, щоб почули сусіди.

— Це ми, дівчата з Курукчару, відчиніть!

Страх тікає на своє місце, там, у глибінь серця і мозку. Швидко встаю, накидаю на себе плащ і виходжу. В снігах переляканий шеліт моєї сусідки Карис. Видно і вона почула стукіт у вікно.

— Хто це?

— Нічого, Карис, це знайомі, до мене!

Відчиняю двері. Там не одна, а дві постаті, дві дівчини.

Надворі темно. Осінній, злий вітер.

Дівчата, а власне одну з них, я зустріла була декілька днів тому на вулиці. Вони їхали транспортом, цебто валкою волів з Курукчару на станцію.

Таких валок тепер багато переїздить селом. Їдуть вози, запряжені верблюдами, що інколи видають із себе не то скрип, не то рев. Здається, що цього звуку не може видати ніяке живе створіння, лише якась механічна дерев'яно-залізна споруда. Коли я вперше почула цей скрип, я злякалася, але тепер вже його не боюся. Їдуть арби*) запряжені волами, що поволі, киваючи важкими лобами, сунуть рівномірно й одноманітно дорогами через степ. Їдуть арби запряжені кіньми. Ці вже швидше прямують туди — на станцію. Часом з якогось дальшого і багатшого колгоспу промайне тягарове авто. А все туди на станцію, до пунктів скупу збіжжя.

---

*) арба — віз

Бо саме скінчилися жнива, і колгоспи здають призначене пляном збіжжя, віддають державі те, що мають дати. Чи залишиться щось для них самих? Бо ж колгосп мусить віддати не тільки плян за цей рік. Майже у кожного є ще довг супроти держави з минулих років. Вистачить одне сухе літо, і вже не можна дати державі того, що передбачив плян і вже є довг. А що суша що кілька років повторюється, то й довг росте, все більше зобов'язання колгоспу. А поки плян не зданий в усьому районі, продаж будьякого зерна заборонена. Нема, очевидно, ніякого хлібного пайка, може, тільки колгоспники, що працюють безпосередньо на жнивах дістають хліб, а всі інші? Всі інші повинні на цих кілька місяців перестати їсти хліб. Та чи тільки підчас цих місяців? Чи ж буде взимку можливо дістати муку? А осінній вітер, як цей, що віє сьогодні, віщує що зима вже близько. Що будемо їсти, де запастися в муку?

Якось, ідучи вулицею, я зустріла дівчину. Вона йшла й оглядалась. У руках батіг. Підійшла до мене і тихцем, все розглядаючись питає, чи не куплю зерна, не промінюю за одягу. Вона, очевидно впізнала, що я переселенка, і знає, що в таких можна часом щось виміняти. Я знаю, що пшениця крадена в колгоспі, не знаю, але догадуюся. Знаю теж, що за це кара не роки, але навіть десятки років в'язниці. Але ж без пшениці все одно кінець-голод!

Я показала дівчині, де живу. Ми домовилися, що наступним разом, якщо їх вишлють зі збіжжям, вона знайде, може, щось виміняємо.

— Тільки нікому не говоріть, ви ж розумієте...

За цей час я придумую, що б тут проміняти, коли вона прийде. Уже майже нічого нема. Але переглядаючи те, що ще зосталось, я зупинилася на ковдрі. Її досі ніхто не хотів купити і я знаю, що в такому стані як вона є, я її не продам. Але ж щось треба мати для дівчат, як-

що б прийшли. Ковдра скоро змінила свій вигляд. З неї, попореної вийшли три окремі частини. Гарний, рожевий спід із сатини, випраний і вигладжений загітім на кізьяках залізком, виглядав зовсім добре і міг “піти” як матеріял на сукенку. Верх з рожевого адамашку міг послужити як матеріял на блюзки, а з вовняної вати можна було напярсти нитки та в’язати, що кому треба. Ось “товар” на заміну. Ще десь найшлися якісь кольорові нитки, що прийшли в посилці, з того часу, коли вони ще приходили зі Львова.

Одного я не могла дотримати. Очевидно, перед сусідами треба бути осторожним. Кожний сусід — ворог. Пильно обсервує і добре знає, чи ти чого не несеш додому. Слідить, бо й сам голодний і хоче знати, де що можна б дістати. Готовий донести. А тоді кінець і мені і дівчатам. Проте не можна не сказати Карис. Вона не тільки сама голодує, але й її діти голодні. Отже попереджую її, не кажучи докладно, хто і що. Тільки так: може... може... хтось принесе пшеницю міняти.

Карис найбільше боїться своєї сусідки Балаханум. Ця все бачить і все чує. Раз-у-раз приходиться до хати і коли обкине своїми скісними очима кімнату, то здається все, навіть найсумлінніше заховане, виходить наверх і впадає їй у вічі.

Балаханум рано виходить перед хату й обкидає поглядом околицю, — з котрого димаря уже димиться. Тоді бере жмуток соломи, бляшку і йде просити вогню. Сірників нема, і така позичка вогню річ повсякденна. Добрий тон вимагає взяти тільки трошки кізьякового жару, прикрити зверху соломою, швидко донести до хати і в піч! Але ж коли прийде Балаханум, то будьте впевнені, що вона вигорне вам половину всього кізьяку з печі так, що ледве жаринка зостанеться, а кізьяк це опал на вагу золота, і ви мусите зараз докладати свіжого, щоб зварити страву. Така Балаханум, і ми її трохи

боїмося. Тож коли впускаю дівчат до хати, дивлюся кругом, чи не видно кого, чи не почула сусідка цього стукоту у вікно. Вона ж, здається, чує навіть, як “трава росте”.

Але нікого нема і дівчата входять у хату.

Свічу лямпу-каганець, зроблений із пляшки, так звану “коптілочку”, а передусім заслонюю старанно віконце. Дівчата стоять у дверях, одна, як і перше, з батогом у руках. Обі у куфайках, хустинах на голові. Прошу сидати. Починаємо торг.

Передусім кажу їм про сусідку Карис. Чи не схотіли б з нею щось іпроміняти. Вони не дуже раді. Місцева людина — це не добре. Донесе. Проте переконую і кажу, що не буде вона знати навіть, з якого вони колгоспу. Поїдуть, і камінь у воду. Погоджуються, але наперед ми, мовляв, закінчимо своє діло, а тоді вже і з Карис, можна говорити.

Витягаю якусь блюзку, ще щось, але все вже ненове і не подобається. Допіру сатина з ковдри “взяла”. Очі блищать, прикладають до себе, яке гарне буде “плаття”. Ще нитки, ще якісь дрібниці. А скільки за це дістану пшениці і де ж вона у них?

Таборують вони за селом під кладовищем. Звідти треба буде пшеницю принести, але наперед договориємося. Мірою є відро пшениці. Торг тяжкий, зуб за зуб. Врешті мені за все моє погодились дати шість відер ще й баночку нафти.

Тоді вже стукаю в стіну до Карис, і вона приходить. Несе покривало з ліжка, ще щось там видістала зі скрині. Знову торг, ну і договорилися. Тепер найважче — принести пшеницю. Має йти нас троє, я і дівчата, — Карис буде пильнувати хати і має нам відчинити. Мусить уважати, щоб не впустити нікого чужого, а найважливіше Балаханум, що може, хоч пізно, побачити світло й прийти. Для певности гасимо в хаті світло і йдемо.

Вітер. В мене дуже ясний плащ і мені здається, що мене видно на все село, на весь степ. Вітер розвіває поли плаща, що має тільки один гудзик, як це колись було модно. Зимно, але в напрямі вітру придержую поли, і якось не так дуже продуває. Замість мішка, в якому звичайно несуть пшеницю, — стара пошивка з подушки.

Як казали дівчата, їхній табір за селом, близько кладовища. Дорогу туди від своєї хати добре знаю. Там, під самотнім деревом, могила моєї мами, і туди хожу щодня по праці. Отже тепер іду швидко, поміж розкиненими без складу і ладу хатами вулиці Степової. Дівчата слідом за мною.

Вози уставлені в чотирикутник, як за часів, коли по цих степах кочували кіргізи, а, може, й сам Джінгісхан. Воли пасуться недалечко. Їхні силуетки бовваніють, немов марива в сутінках ночі. Єдине дерево на кладовищі шумить на вітрі, хитається.

При возах нема нікого. Може, це припадок, а, може, мовчазне порозуміння конвоїрів. Наче духи-привиди підходимо до возів. Підсуваю мішок-пошивку, і дівчата долонями нагортають туди зерно. Воно шелестить, струмочком сиплеться, аж пошивка пучнявіє, грубне, наповняється. Шелест зерна мішається із шумом вітру. Хоч це й не “буран”, але дме поривисто і гуде на телефонних дротах, грає під акомпаньямент для шелесту зерна.

Дівчата завдають пошивку-мішок мені на плечі. Згинаюся під тягарем, здається, зломить мене. Але ж мушу донести — мушу, бо... це життя. І не тільки моє!

Ще спираю тягар на возі і домовляюся з дівчатами. З пшеницею іти небезпечно, треба нам іти кожному іншою дорогою.

Ніч безмісячна. Там, де село, видніють темнішими плямами хати, дорога трохи біліша серед них, а там далі світло електричних ламп. Це — серед села, перед кон-

торою треста копалень “Золото” і перед міліцією, бо тільки там є електричне освітлення.

Вирушаю. Вітер роздуває поли плаща, мода на один гудзик не передбачувала таких мандрівок. Не маю як придержати поли, бо обома руками мушу держати тягар. В плечі тепло, пшениця гріє. Тепер, коли я з небезпечним тягарем, ночуття, що мене в моєму ясному, ще й з розвіяними полами плащі видно ген-ген на весь степ, ще зростає. Коли б дійти до перших хат. Тут вітер меншає, бо хати, хоч рідко уставлені, трохи його здержують. Але ж знову здається, що з кожного вікна, з-за кожного вугла хтось дивиться або вийде просто на мене. Серце лопотить чи від тягару, чи від напруження. Мушу йти найкоротшою дорогою, бо не донесу. Сил не стане. А найближче від кладовища -- попри хату прокурора. Ще сьогодні я його зустрічала. Високий, похму-

рий казах, що, минаючи, дивиться кудись понад вами або крізь вас.

А, може, в нього є собака?

Думки блискавки, а серце б'ється аж десь у вухах! Щось нове чую за собою. Щось, як той дощик у моєму сні, якийсь тонісенький струмочок-шелест!

Діра в пошивці! Пшениця сиплеться. Не тільки жаль пшениці, але й слід! Слід прямо під самий поріг прокурора і звідти до моєї хати! Завмираю. Думка працює швидко, гостро, доцільно. Поставити на землю не можу, бо вже не піднесу. Що іншого нести, а що іншого піднести з землі на плечі. Розглядаюся. Під самою хатою у прокурора порожній візок. Кладу боком, так, щоб ріг, який прорвався, був наверху. Мішок уже на возі. Щось залопотіло за дверима у прокурора. Дерев'яну без руху. Ще раз щось — тарах! Віддыхаю з полегшею. У прокурора, як і в усіх казахів, вхід через сіни-стайню, а там корови.

Тепер швидко. Пошивка трісла в самому розі. Треба пересунути пшеницю і зав'язати ріг в узол. Руки трясуться. Змучені, а може, з поспіху. Ріг пересувається, висовгується, не хоче зав'язатися. Вкінці... Яюсь...

Присідаю, насуваю на плечі мішок і так зігнена вдвоє йду. Зле поклада я мішок на плечі, але вже недалеко. Ще трохи! Ще минути хату Балаханум і вже на місці! Двері відчиняються, як тільки наближаюся. Карис ждала й дивилася через діряві двері, чи йдемо. Мокра від поту та прохолола від холоду, вношу мішок. Карис у снігах піддержує і разом вносимо його у мою "ізбу".

Дівчат ще нема. Розказую Карис пригоду з мішком. Її смагле лице полотніє від переляку. Що було б, якби я не завважила!

Де дівчата? Повинні вже бути. Виходимо й ждемо на порозі. Вкінці надходять дві темні, горбаті мішками

постаті. Не з того боку, звідкіля ми ждали. Довго йшли, бо блудили. На Степовій вулиці не важко заблудити, всі халупки однакові.

В хаті вікна щільно заслонені, на печі “коптілочка”. Катя приносить сухе відро, будемо міряти пшеницю. Стіл на бік, на середину ізби коц, і на нього відрами пшениця. Росте купка золотого зерна — мені, потім — Карис.

Все слухаємо, але за вікном тільки вітер. Часом завмираємо, коли він здається стукотом до вікна, або ломотить у нещільні двері.

Вкінці торг закінчений. Випускаємо дівчат. Зникають серед хат у пільмі. Потім стверджую, що крім втоварованого, забрали ще дещо з хати, без торгу. Але нам залишилася пшениця, на якийсь час голод відсунено.

Ховаємо наші здобутки. Лягаю втомлена, але дивно твереза. Сон відійшов. Болять плечі. Думки скачуть, торкаючись різного.

Нагло освідомлюю собі, що це я, власне я, брала участь у злочинстві. Нехай не безпосередньо. А що ж на це моє сумління, це коромисло терезів, що показує відхилення між тим, що можна, що треба робити і тим, чого не можна. Невже ж його покрила ржа, зіпсувалося? Ще так недавно, навіть покинуте, нічне добро, коли розпалася Польща, було для нього недоторкальним. Чи це деморалізація, яку мусить принести війна і всяке безправ'я? А тут найменшого почуття вини, тільки втома і спогад про пережитий страх. Особливо там, біля хати прокурора!

І нова думка, як блискавка! Цей струмочок-доріжка кінчається саме біля хати прокурора. Слід веде до нього!

Сміюся півголосом сама до себе. І думаю, що навіть коли прийшов сон, то я заснула з усміхом.

Але золоті дерева й золотий дощ у Єзуїтському го-

роді мені не снився вже. Зате приснився прокурор — такий, яким я його зустрічала, — високий, похмурий казах, що проходячи, дивився кудись понад вами, чи крізь вас. Цим разом у сні він був у зимовому одязі, у псячій “досі” (в ній мусить бути тепло), тобто в кожусі шерстю наверх. Може, це з тої собаки, що повинна була сьогодні сторожити біля його хати.

“Десь надходила весна”

Одного дня стоїш на порозі хати й дивишся. Вид ніби той самий. В нелогічному, необоснованому порядку розкинуті хати, з плоскими дахами. Тепер прикриті “по голову”, або бодай по вікна, снігом. А перед кожною хатою гора гною, повикидуваного із стайні-сіней через зиму. Кізяк — скарб, матеріял на паливо. Але тепер кожна купочка курить, над кожною мрячка вологости від кізяку, який “пріє”.

Знак — весна буде, провесна.

Другий знак сніг. Вже не той. Для непривичного, що тільки попав сюди, нічого замітного, але я вже знаю. З минулих років. Це вже інший сніг.

Це було, мабуть, першого року, в таку ж пору. Треба було йти по воду. Не так близько, майже кілометр. Воду нести важко. Тепер я ношу, бо осталася сама, але тоді мені за воду журби великої не було, бо носив брат. Він тепер далеко.

Нести нелегко, бо дорога слизька від замерзлих крапель води, що скапують з відер. А ще трудніше воду набрати. На низькому цямринні криниці (єдина криниця в селі) -- вали льоду. Отвір залишився невеличкий, так що ледве відро ввійде. А тут треба вдержатися на ногах на тому прикриничному льодовищі і маніпулювати дручком, на кінці якого прикріплене на гачку відро.

Треба набрати повне відро води і не згубити його в криниці, бо звідки взяти друге. Набереш повне відро, переллеш у друге і потім ще раз набереш і, якщо маєш коромисло та вмієш на ньому нести, накладаєш відра на них і на плечі. Але на коромислах нести штука, ще до того на тих казахстанських, простих дрючках, але зате нести легше. А як не вмієш, несеш у руках.

Одного разу брат захворів. Дістав протитифозні ін'єкції, рам'я розпухло, нести не міг. Йдемо разом, він допоможе набрати, а я понесу. Брат йде по твердо витоптаній стежці, а мені захотілося скоротити дорогу навскіс, щоб скоріше. Зробила два-три кроки і на тому кінець. Нога западається, а за нею я ціла— по пояс. Хочу ногу витягнути, валянок остається, витягаю ногу босу. Валянок твердо сидить у снігу, а я западаюся щораз глибше. Брат стоїть на стежці і трохи сміється з мене, що хотіла

бути мудрішою за нього. Посміявся і пішов шукати лопати. Кинув мені її, і я, відкопуючись серед важкого вологого снігу, дібралася до твердого, витоптаного місця. Якби так сама, могло б бути гірше.

На сусідній вулиці, кажуть, кінь мало що не “втопився” у снігу. А ось там люди колись бачили коров’ячі роги, що стирчали з снігу і відкопали корову, що зайшла в яму, прикриту снігом, і потонула. Тож тепер вже знаю. Цей сніг інший. Він, хоч білий, але вже мовби посинів і став блискуче гладким. Так і видно, що тратить свою тугість. Він вже навіть інакше скрипить під ногами.

Сніг це другий знак, що весна недалечко.

Третій знак — валянки. Всю зиму, хоч старі і полатані, але все таки гріли. Треба було тільки старанно стріпати з них сніг, коли заходиш додому. Для цього у кожній хаті чи конторі стоїть призначена мітла із карагайника. Вона на те, щоб сніг, який назбирався на валянках, не танув у хаті і не всякав у них, бо вони тоді перестануть гріти. Увечорі валянки треба сушити на печі. Але ж тепер вони перестають гріти. Сніг входить у них уже на вулиці так, що за всю ніч не висушити їх на недогрітій печі.

Тільки такі знаки, що весна близько, знаки провесни:
Димки над купами кізяку.

Сніг, що тратить свою міць.

Валянки, що не гріють, хоч дір у них немає.

В конторі є календар. Вже почалася весна, — стверджую.

Як добре і як зле, що є пам’ять і уява. Можна заплющити очі і бачити, пригадати справжню весну. Мрячки довколо верб, що оточують їхні корони зеленожовтуватим серпанком, це заповідь того, що прийде, що вже близько — весна. Запах землі, чорної від вологости, готової прийняти засів — це теж запах весни, ще

довго до того, заки запахнуть квіти. Крик перелетних птиць, що вертаються додому з вирію. Як болить згадувати, але ж пам'ять каже надіятися. Може, ще побачимо як цвітуть сади на Святоюрській горі. Може, побачимо клени, що мереживом рисуються на синьому небі в Єзуїтському городі.

Хтось до мене говорить — запримічую це і мовби прокидаюся. Це Соня — місцева українка, молода дівчина.

— Що з вами, ви не чуєте, що до вас кажу! —

— У нас весна, Соню! Незадовго зацвітуть сади!

— А як цвітуть сади? Як виглядає квітуче дерево? Я читала про яблуні, вишні. Які вони? Ви хоч колись бачили. А я чи побачу?

Дивлюся на Соню. Жаль її. Не знаю що краще: чи тужити за тим, що ви колись бачили, чи навіть не знати, яка вона, ця весна, “перлами, квітами закосичена”. Не знати, який це рожевий квіт яблуні.

Воєнні трофеї

Спершу приходили листи.

Засланий, як і ми, узбек, старший пан із густою, чорною борідочкою у клин, який, стрічаючи нас на вулиці, чи базарі, кланявся, дистинованим, східним звичаєм, з рукою на серці, згинаючись у пояс, приніс листа від сина і просив прочитати. Це був, мабуть, магометанський мулла, який вмів читати тільки своє, узбецьке письмо, а лист був писаний по-російському. Мулла виселили сюди, хоч його син був у рядах Червоної Армії. Читаємо листа і при перших словах, при даті, серце завмирає. Бо там написано: “Карпати. . . такого то й такого дня”. І мулла не знає, чому слова так важко проходять крізь горло, коли читаємо, що його син зі

своїм відділом б'ється проти партизан. Мулла нічого не знає і не розуміє, що це за партизани. Його цікавить, чи син здоровий. І він дивується, чому нам не сила піддержувати з ним розмову.

Приходять листи з різних місцевостей Європи. Краків, Катовиці, аж ген з німецьких земель. В листах трохи про здоров'я, про перемоги, але й описи, наївні і ляконічні описи цього нечуваного іншого світу — Європи. Описи предивні. Є, наприклад, опис якоїсь кухні. Так нагло, серед фраз про перемогу і про те, що йдуть вперед. Простий опис кухні, але докладний. Направо буфет, тут піч, але не глиняна із вмурованим казаном, і не на кизяк чи соломі, а на газ чи електрику. І якісь, видно, незвичайні для того, хто пише, завіси у квітчасті взори на вікні.

А за листами приходять посилки. Найдивнішого для нас змісту. Дещо таке, що власнички приходять до нас питатися, що це таке. Бачимо в одній з посилок цілу “декорацію” якоїсь спальні. Якісь неправдоподібні дрібниці. Типово міщанська спальня з фаянсовими фігурками і картиною “Олені на риковиську”. Чиясь спальня. Так і видно, як хтось у поспіху всунув у посилку речі, забрані з чийогось, може, залишеного, а може й незалишеного мешкання.

А що робити з тими покривалами й завісами? На тлі глиняних долівок, бо рідко де були дерев'яні, і маленьких віконечок, ці речі виглядають дивно недоречними. Та застосування швидко знайдеться — можна пошити “плаття”. Ще й яке!

Колись молода казашка прийшла до праці, вдягнувши поверх сукні атласовий, рожевий горсет, шнурований тасьмами. Це прийшло в посилці і пригадало їй якісь шнуровані кабати. Було смішно і жалісно дивитися на неї і на її розчарування, коли їй сказали, яка це частина гардероби.

Хтось дістав пачку мила. Розпродав, бо ж мило річ “дефіцитна”, на це тільки ждали аматори чистоти. А вслід за пачкою прийшов лист, що в милі були сховані годинники. Хтось собі ті скарби “вимилив”.

А ось посилка з жіночими черевиками, здебільшого на високих закаблуках. Друга, мовби з театральної гардероби. Всуміш із кухонним приладдям, якимись вилочками до раків, лопаточки до тортів, балеві сукні, а ще й дівоча суkenочка до першого причастя. Певне якась пам’яткова. А хто ж і де танцював у тих коронках? Чи це був перший чи останній танець? Чи була вона гарна? Зла чи добра? Може прощала німецького юнака, що йшов “вогнем і мечем” на схід?

Село побудоване, мов Нью Йорк. Довгі предовгі і широченні вулиці, а поміж них переулки. Поміж вулицями і переулками пусті поля. Йдучи одним переулком видно на другому дивну чорну постать. Її силуетка така нетипова, незвична, що не можна опанувати цікавості. Бачу, й інші пристають і дивляться. Перехожу навскоси полем-степом, що ділить переулки, щоб догнати чорну постать, яка дрібними кроками посувається вперед. Уже в половині дороги можу відрізнити чорний, криластий капелюх з низькою круглою головкою та з широкими крисами, довгополе вбрання. Вже ближче видно виразно силуетку — пастора. Тільки цей крок, якби не пасував, і звідки, о Господи, тут нагло — пастор. Врешті стою віч навіч з “пастором”: скісні очі, широкі вилиці, пласкуватий ніс ще й рідесенька борідочка. Ось вам пастор. А хід знайомий, бо так дрібно, трохи коливаючись хадять усі казахи.

Вслід за листами і посилками почали вертатися бійці. Спершу ранені або покалічені. Вони теж привозили, що хто міг. Бувало, що не найшовши власної сім’ї, поселювалися в хаті на одному краю села. Такого “багатого” хто ж не прийме? А потім переходили жити з хати

в хату, аж десь таки поворотець залишиться, визнавши якусь хазяйку вартою стати йому жінкою.

Якось прийшлося мені ждати на станції на поїзд. Ждати кілька днів. Поїзд ішов у тому напрямі один раз на день. Якщо не було в ньому місця, то не продавали квитків, і тоді треба було ждати на наступний. . . на другий день. Кочуємо отже на станції, вдень надворі, вночі, якщо пустять, у ждальні. Інколи хтось дозволить пожитися в хаті на підлозі. Дні ще не холодні, хоч вже осінь. Сидимо цілою групою і ждемо. Був би відпочинок, якби не жура, що час минає, а я не можу дістати квитка. А й дивитися було на що.

Ось їде поїзд товарово-особовий, спеціальний. Частина вагонів відкрита. На одній “площадці” — клубові шкіряні фотелі. На одному з них сидить боєць, поклавши ноги на поруччя. Поруч нього фісгармонія. Очевидно, везуть багато роверів, буває, і мотоцикль. Два ліжка з якоїсь критої форніром спальні. На ній бійці, гріючись до осіннього сонця, лежать, покурюючи. На бідермаєрівській канапі сидить один і грає на гармонії. А цей отам кланяється в сторону тих, хто на станції, . . . циліндром.

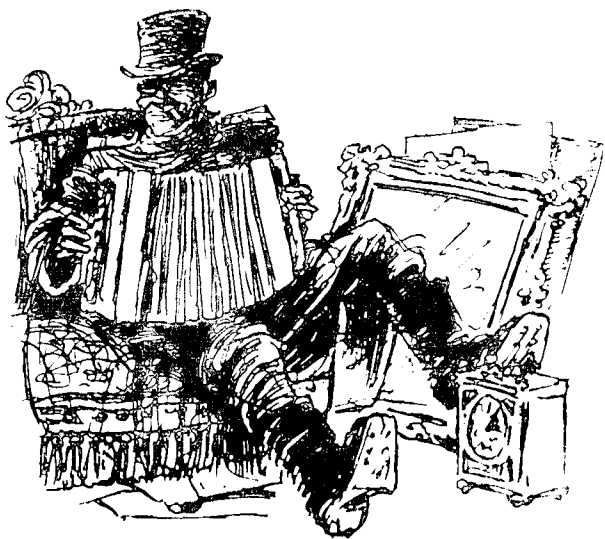
Поїзд стає, бійці йдуть у буфет, де для них, тільки для них, є дещо з'їсти чи випити. Деякі з них із поближких околиць, знаходять на станції знайомих, випитують про родину. Бувають і трагічні ситуації, коли довідуються, що сім'ї нема. Виїхала кудись. А Советський Союз великий!

Чую, як вони розказують про свої переживання, подвиги, самі геройські, як буває завжди після повороту додому. Недалечко мене молодий ще хлопець, поранений в ногу, яка його, як видно, болить. Його оточує група немолодих жінок. Певно нагадує їм сина. У його розповіді якась сумна нотка.

— Ось, — розповідає — заходимо на пошту. Там

пакунки для німецької армії! Розвиваємо один, добрі речі, беремо. Але ж у другому ще щось краще може бути. Рвемо папір, дивимся. Усе взяти годі! І тоді на нас знаходить "щось". Якщо взяти не можна, тоді давай все ламати. Мені, після такого свавілля, трохи якось неприємно, а іншим, що ж... не наше все одно. Бувало і в дім зайдемо. Бух у фортепіан, а він мовби застогнав. А тоді починають бійці все ламати, бити, кидати.

— Ти що розм'як, як кукла, — це другий боєць — так і треба було все нищити! Кому ж ти хотів залишати, — німцям?

— Німці нищили, а ми новинні бути ліпші, — це так молодий.

Була б і дискусія, але пора їхати. Бійці всакають до вагонів, махають руками новим знайомим та станції... поїхали. А за хвилину на станції інший поїзд.

Тут уже в вагонах інші меблі. Якась кухня, стильовий салон, новий стіл і... дзеркало. Величезне дзеркало з якогось будуару. Сонце світить просто в нього, відбивається райдугою у його кришталевих, різьблених рамах. Дзеркало добре підперте, відбуло цю дорогу — кілька тисяч кілометрів. Власник цієї здобичі сходить на станцію до буфету, розмовляє. Гордий, розказує, що везе

дзеркало для жінки — подарунок. Вже недалеко — наступна станція. Поїзд стоїть довго, є час розказувати, знайомитися. Після, може, годинної розмови трапився хтось, хто знає його жінку.

— Катя Іванова? То ви її муж? А куди ж ви їдете, таж вона тут, близько станції, мешкає?

— А чому тут, невже переселилася? і чому?

На це зніяковіла мовчанка. А по хвилині та ж зніяковіла відповідь.

— Не знаю... чомусь!...

— Скажіть ради Бога, в чому справа? Де вона — точно?

Поїзд дає сигнали до від'їзду. Боець швидко кидається до вагону і скидає свої клунки. Раз вона тут — треба виходити. Товариші помагають. Ще один клунок, ще один... Но і найважливіше — дзеркало. Поїзд вже поволі рушає.

— Подождіть! — кричить боець в сторону льокомотиви. — Подождіть до чорта! — кричить до дижурного на станції, який дає сигнали.

Поїзд дуже повільненько посувається. Бійці обережно зсувають з вагону дзеркало, яке вже торкається землі. Воно вже майже стоїть на землі, безпечно. Та ні!... р-руп... Зі силою і дзенькотом воно перехиляється і вже лежить у дрібненьких кусках.

Сонце тисячами відблесків заграло у всіх порозбаваних кусочках. Поїзд приспішив бігу. Бійці у вагонах — одні регочуть, другі кленуть, інші мовчать, витріщивши здивовані очі. Боець над дзеркалом зацікавлений. Стільки кілометрів перевіз і ось що сталося! Він в першому моменті навіть не годен проклинати, стоїть мов би німий. Аж по добрій хвилині з його уст покотилося сочисте... мать.

Махнув рукою і почав збирати свої клунки. Пішов шукати жінку.

На станції залишилися розбиті кусники кришталевого дзеркала, яке, десь із якогось сальону, залі чи вітальні заїхало сюди на те, щоб поколотися на тисячі кусочків, що виблискують усіма барвами дуги від соняшних променів. Але ще на цьому не був йому кінець. Появилися дівчата, місцеві казашки, і стали збирати щобільші кусники. В них можна було побачити себе, свої скісні, чорні очі, трьохкутне смагляве личко, малий широкуватий ніс. Дзеркало пригодиться. А для когось і ті скісні очі і коротенький носик, може, видасться таким гарним, як для іншого дама, що приглядалася у дзеркалі десь там тисячі кілометрів на захід.

А чи боець найшов жінку? Не знаю. Може, і його сім'я розбилася так, як дзеркало, яке він віз для жінки в подарунку.

Історія корсетки

Мітинг мав бути на майдані серед села. До нього притикали вулиці, де всі важливі установи цього районового села— і НКВД, і пошта, і “райфінотдел”, і банк. При банку місце, де можна прив'язати коні, чи верблюди, або залишити віз, запряжений волами. Це для тих, хто прибуває з далеких совхозів, чи аулів. Посередині майдану церква. Колишня церква; тепер там клуб, кіно, місце зборів. Хтось, хто не боявся нас так, як своїх односельчан, розказував, як то церкву “розкулачували”. Про того, що його післали знімати хрест, казали, що він впав із церковного даху. Дехто казав, що не один

впав, а кожен, хто намагався туди вилізти. Може це правда, а може легенда з тих часів, коли церкву ще вважали Домом Божим, а хрест домінував над селом, як знак Бога. Тепер він надломаний, звисає вниз з цибулястої бані теперішнього Дому Культури — клюбу.

У цьому селі навіть є трохи дерев, а біля церкви на майдані стараються насадити тополі. Вони стоять тепер невеличким гайком. Їм важко рости — тополям. Щовесни виганяють працівників різних установ на майдан досаджувати тополі, обкопати їх. Тополі важко боряться взимку з вітрами та снігом, улітку з вітрами та сушею, а крулий рік із худобою, коровами, верблюдами, козами, вівцями, що ламають їх так улітку, як і взимку. Бо сельсовет, хоч виганяє людей садити й обходити тополі, то й на тому кінчить своє піклування.

Це дивні тополі. Вони пахнуть. Їхнє молоде, весняне листячко пахне чимсь ніжним, трохи медовим, а трохи як екзотичні пахощі. Уже коли в'їздити навесну в село, а вітер подує від майдану — несе цей ніжний запах. Листочки молоді, весняні, розтерті в руках, лишаяють зелений сік — пахучу кров на долоні. Улітку листя швидко темніє, а то й жовкне на палючому сонці і вже не пахне.

Отже там мітинг. Якась перемога — задержали німців у їхньому поході. Всіх із праці туди зганяють. Ніби все одне чи працювати чи туди йти, але ж працю і так треба буде відробити вечорами та ночами, а при тому мені важко йти, бо я все у війні із черевиками. На валянки затепло, а сандалі все рвуться і спадають з ніг. Тож іду позаду всіх, що вирушили з заводу, вберу, коли буде колоти надто в ноги, або коли пісок так розігріється, що годі на нього ступити.

Все таки гарні ті тополі, тріпочуть молодим ще зеленавим листячком. Видаються якимись неприналежними до того сірого довкілля. Сонце хоч весняне — вже

припікає, гаряче. Хтось щось говорить, зібрані вівають, а ми ждемо, коли скінчиться. Аж ось якась дефіляда! Я поза спинами других бачу, як проходять діти, школи, колгоспи. А там здалека видно над'їжджають казахи на конях. Гиц... гиц... немов би підскакували характеристичним степовим стилем на своїх конях-іноходцях. Лікті вбік, махають ніби крилами. Здалека бачу молодого казаха в тибетейці на голові і... Боже мій... що це? Пропихаюся безцеремонно поміж тих, хто передо мною. Тепер бачу його цілого, а на ньому, щось знайоме. Моя корсетка — “касак” із візитової сукні. Синя шовкова корсетка, обшита золотою тасьмою, широкі, прозорі рукави, вишиті золотим та синім. Лікті казаха махають мов крила птаха і рукави, мої чудові вишивані рукави, мають рівномірно під такт їзди. Розвіваються теж поли темносинього “касака”. Не можу відірвати від нього очей. А він гордий, видно, зі свого строю та з шаленої їзди, кілька разів проїздить чвалом то сюди то туди.

З-перед очей зник мені майдан із людьми у куфайках, з казашками у завоях, сіра, безбарвна товпа. Моя корсетка, моя кохана корсетка!

Казах на коні, якби завзявся — то сюди то туди пе-

редо мною. І от все видається нереальним, недійсним, а справжнім тільки корсетка. Не тополі шумлять, а грають вальса. Останній вальс на забаві. Всі кружляють у шаленому ритмі. Не тополі шумлять, а музики грають романтичного вальса “Гей там у Вільхівці”, як це бувало над раном. А на кожному розі великої залі жде хтось, щоб “відбити” і повести, закрутити в танці далі... до наступного рогу. А хтось закрутить в середину залі, щоб згубитися від тих, хто “відбиває”.

Темно-синя вузька спідничка, темно синій “касак”, скроений як при народньому строї, обшитий золотою тасьмою. Білі, вишивані золотим та синім рукави. А на голові золота із лями коса, вища над чолом, вузенька ззаду над шиєю. Вона відбиває від мого чорного волосся і навіть я, що ніколи не рада була зі свого вигляду, мушу признати, що воно зовсім гарно виглядає. А на шії згарда із хрестиків, із збірки діда.

* * *

Наперед був показ народньої ноші. Тишковецький стрій, в якому я виступала, признано найбільш мальовничим. І хоч нагорода була для строю, але й на мене впала частина того “блиску”. А стрій прислала тітка з Тишковець. Вона там родилася, там жила і вже заздалегідь мала приготований якийсь стрій, щоб у ньому її поховали. Цей прислала вона уложеній так, щоб знати було, як що вдягати, а те, що мало бути на голові, прибила цвяшками до... поліна. Але хоч як ми старалися все точно відробити, то тітка нарікала, що ми крайку довгу на кілька метрів, яка повинна була стиснути мене немов би корсетом, якось не так зав'язали. Але стрій

був гарний. А найгарніша корона із червоної волічки на голові.

А після показу була ревія української моди. Сукні з домотканів, ммальованок і інших тканин, но і моделі, що своїм кроєм оперті були на народніх строях. Як ось ця моя візитова сукня, проекту мабуть пані Нижанківської.

А потім була ще забава, що закінчилася аж рано веселим, хоч сантиментальним вальсом, який співала вся заля під акомпаньямент оркестри може “Ябця”, може Коса.

Очевидно трудно сказати, яким чином ця сукня найшлася в наших клунках, що поїхали з нами до Казахстану. Збиратися треба було під штиками за мінути і в тишковецьку плахту, зняту зі стола, попадали різні випадкові речі, а потрібні залишались.

Спершу міняли те, що ми хотіли, а потім вже ми просили, щоб нам дали їжу за будь що з нашої одежі і речей. Бувало, подобається те, що на тобі — даєш, бо їсти треба. Але мама ховала цю сукню - корсетку десь на дно; дуже хотіла, щоб я її зберегла. Хоч би самі вишивані рукави.

— Вернешся — це сказано так впевнено, що неправдоподібно ставало якби можливим — пришиєш рукави до чогось і буде. А других таких вже мати не будеш.

Коли мама захворіла і ми старалися добути для неї хоч ложку масла за всяку ціну, ми ствердили, що в речах, які ще осталися, не було ніодної з її речей. Вона в першу чергу проміняла все своє, а наше ховала на пізніше. Там теж і була ця корсетка. На самому дні. Але й на неї прийшла черга. Не було вже мами, щоб її боронила, а треба було виряджати брата в “трудоармію”. А мені... мені було все байдуже. Якась казашка взяла корсетку і навіть добре, як на цей голодний рік, заплатила. А я забула, що вона у мене була. Аж ось тепер.

Стою босаком на землі, яка щораз більше розгрівається (невдовзі не ступиш босою ногою, попаришся). У руках держу сандалі. На мені полотняна суконка і я навіть не знаю, яка вона, і дивлюся на цього казаха, що гарцює в моїй корсетці у честь якоїсь перемоги.

Зашуміли, залопотіли, заплескали в долоні після якоїсь промови. Замовк вальс у моїх ухах. У ноги заколов пісок. Вертаємося на завод, я знову позаду всіх, оминаючи колючі місця. Казах у моїй корсетці переїхав побіч нас і зник у бічній вулиці.

Любов не одно має ім'я

Місцевість зветься Бр-Тоб'є, Самотня Гора, та вискакує з степу так несподівано, ніби земля викинула її із свого нутра.

По ній угору лізуть хати — подовгуваті і сірі. Їх ледве можна розрізнити, бо зливаються з таким же сірим степом. Перед входом до кожної хати — паруючі купи гною, ще частково прикриті брудним снігом. Хати творять ніби три боки чотирикутника. Четвертого нема. Степ входить поміж хати. Там стоїть валка волів, які мають нас вести кудись... у цей сірий степ, поза Самотню Гору, Бр-Тоб'є.

Віє вітер. Несе піском і дрібними камінцями. Дує в обличчя, коле в очі вусиками минулорічних трав. Поза останками сухої трави ніде ні кущика, ні билини.

“Це ніби передсінок Дантового пекла”, — думаю.

З хат повиходили мешканці, косоокі казахи у шпичастих шапках, обшитих хутром, та жінки в завоях із брудного, драного полотна. Серед них показалися такі, як і ми переселенці. Їх привезли сюди вчора. Залишили в цьому совхозі, завданням якого — випасання худоби. Що тут будуть робити, як і з чого жити, — не знають. Одні одним передаємо враження, ставимо питання, на які нема відповіді.

Все це під акомпаньямент вітру, який жене по небі густими хмарами. Від цього раз-у-раз паде на нас тінь, то знову сонце освічує і палить. Раз холодно, раз гаряче, на зміну.

Зустріч недовга. Валка починає дорогу.

У цілій тій суматосі звертає увагу і остається в пам'яті дрібна постать молодої жіночки, яка не бере участі в наших спільних розмовах-питаннях. Вона стоїть на порозі хати. Судорожно сплела руки і дивиться кудись перед себе широко відкритими сірими очима, якимось безрадно, по дитячому, ніби чекає, виглядає чогось із степового простору. На блідому личку в обрамуванні ясного волосся її очі здаються великими й темними. Дивно недоречним виглядає тут її одяг. Черевички на закаблуках, міський плащик. Уся поява непричетна до цього оточення.

Вже коли їдемо, хтось розказує, що знає її ще зі Львова. Вона працювала в Оссолінеум. Була якимсь спеціалістом, але була відома теж як розпещена химерна дівчина. Її можна було бачити у кав'ярнях, на дансінгах. Все оточена молодими людьми, які пробували перемогти її химери і дістатися до її серця, серця не тільки гарної, але й інтересної жіночки. Проте для неї

ніхто не здавався досить добрим. Марія “крутила голову” раз одному, раз другому, але ніхто надовше не зацікавив її.

Це оповідання співтоваришів дороги закріпило в моїй пам’яті постать дівчини з темно-сірими очима і дрібним личком в авреолі ясного волосся. Може, якби не ці відомості, то її постать зникла б серед інших вражень, які несла ця подорож. А їхали ми валкою волів серед трагічного степу, під виття пекельного вітру.

Минула зима, яка пересіяла голодом, морозом і хворобами не тільки переселених, але й місцевих людей. Минула ще й друга. Ми тепер жили в місцевості, де було більше дерев і води. Я мала трохи крапцю працю. Аж одного разу підчас полудневої перерви бачу: З “контори” колгоспу вийшла жінка. Загортається у шаль, іде стежкою, що веде попри моє вікно. Щось у ній знайоме. Її рухи, хід, постава кажуть уже здалека, що це не місцева жінка. За нею іде високий, стрункий чоловічина. Коли наблизилися, пізнаю. Це Марія. Правда, змінилася, але все та сама елегантність у постаті, тепер загорнутій у шаль. Наближається чоловічина. Не можу зловити віддиху від враження. Одна половина його обличчя це великий шрам. Якби хтось відтяв кусок лиця і решту зшив у горбасті смуги.

Нераз потім мені доводилося розмовляти з ним. Тоді видно було, що в нього перебита щока і що його мова ледве зрозуміла. Як важко було дивитися йому просто в обличчя. Бувають каліцтва, до яких можна звикнути, але це було таке, що не можна було про нього не думати, дивлячись на Тимоша.

Бо звався він Тиміш. Був місцевим сибіряком. Його батьки, а може, діди, переселилися сюди ще “за царя”. Колись, як був молодим хлопцем, вислали його вчитися до міста. Там пережив якусь трагедію. Розказували різно. Найбільш правдоподібним було те, що він кохав

дівчину, яка його покинула. Стріляв до себе. Його врятували, але обличчя залишилось огидно скаліченим, а мова утрудненою.

Вже перша зима з небувалою, навіть тут, кількістю снігу і жахливими вітровими бурями-буранами була в оселі, де залишилася Марія та її сестра, ще важча. В аулі, віддаленому від більших осель, серед примітивних казахів, Марію та її сестру чекав загин.

В аулі з'явився Тиміш за якимись колгоспними справами. Він допоміг Марії та її сестрі. Завдяки його клопотанням вони вижили й витримали переїзд у нашу місцевість. При тому він був такий ніжний, шляхетний і добрий, що Марія вирішила зв'язати свою долю з ним. Не мені знати, які були спонуки. Може вдячність, може акт розпачу або співчуття для опоганеного каліки, а може ще інші причини прихилили її до нього. Любов не одно має ім'я. Химерна жіноча вдача, ще до цього екзальтованої жіночки, такої, як Марія, могла бути причиною цього кохання.

І ось ми могли бачити їх кожного дня, як вранці йшли, а ввечері поверталися з праці. Вона повільною, легкою ходою, затулена у свій шаль, коли було холодно, оминаючи зручно нерівності стежки. Він — довгою мужеською ходою за нею або поруч неї там, де стежка ширшала. Тоді тримав її під руку.

Це друга картина, в якій я бачу Марію в моїй пам'яті. Мирно йдуть поруч себе впарі, він чулим, опікунчим жестом похилений над нею. Здалека — звичайна пара людей. Зблизька, коли видно було його викривлене каліцтвом обличчя, двоє зв'язаних дивною долею людей.

Минав час. Кінець війни. Амнестія. Переселені починають говорити про те, про що досі тільки думали-мріяли. Про поворот. Надія додавала усім сил, і вже не такими жахливими стали видаватися довколишні спа-

лені сонцем степи, сірі хати та жорстокі вітри, бо була надія залишити їх за собою, як тяжкий сон.

Починають рееструвати поворотців. Щораз частіше говорять про те, як будемо жити, що робити, кого зустрічати там, дома. Між переселеними оживлений настрій. Кожний жде, не діждеться від'їзду.

Уже всі в Бр-Тоб'є ждуть на транспорт. Це триває кілька тижнів, так що бувають хвилини сумніву. Може, не поїдемо. Але надія перемагає.

Тут теж і сестра Марії. А де ж вона?

Не їде!

З'являється, щоб відпровадити сестру. Попрощати.

З Тимошем не поїде, бо яке ж для нього майбутнє там, без знання мови, умовин, без звання. Про каліцтво, до якого вже тут усі звикли, а там могло б бути додатковим тягарем існування, Марія не говорить. Тиміш умовляє її.

— Їдь, — може, згодом приїду за тобою. - -

Але на виїзд вона не може рішитися. Може, колись разом туди поїдуть. Але в це ніхто не вірить. Сама не поїде. Він уже раз пережив трагедію. Вже раз покинув його хтось, кому він повірив.

Бачу Марію востаннє. Ми в поїзді. Поволі він рушає. Ми припали до широко відчинених дверей вагону-“теплушки”, яким їдемо. Серед пустої, жахливої станції, на тлі бездеревного горба Бр-Тоб'є, стоїть загорнена у свій шаль мала постать. Мені здається, що чую, як вона дрижить. Поруч неї висока постать і страшне лице Тимоша. Марія легко опирається на його рам'я. Поїзд ледве-ледве рушає з місця. Ще можна вскочити, є ще остання можливість.

Ми мовчимо. Не годні сказати слово. Яке слово? Побіч мене сестра Марії. Тримаю її за плече і чую, як тремтить, мов у лихорадці, судорожно здержуючи ридання.

Поїзд поволі минає Марію, яка стоїть непорушно, твердо, як закам'яніла. Здається, один рух, і її постановова пропаде. Поволі минаємо її. Вихиляємося, поки можна. Постаті все ще стоять нерухомо на тому самому місці. Маліють.

Зривається вітер, і починає мести піском і дрібним шутром. Зникають постаті, а за ними і Самотня Гора, Бр-Тоб'є.

Великодня крашанка

Він лежав уже кілька тижнів у шпиталі для тифозних у Семипалатинську, куди привезли його з поїзду. Він їхав з Красноярського краю після амнесії. По дорозі чув, як його обіймає гарячка. Не могло бути сумніву — це тиф.

За тридцять карбованців відступив йому хтось місце на горішній лежанці, і він їхав у гарячці та боявся, щоб хтось не відгадав, що в нього тиф. Тоді зняли б його з поїзду, віддали б у шпиталь у будьякій малій сибірській дірі, і, може, ніхто не дізнався б, куди він дівся.

Тому аж в Семипалатинську попросив співпасажирів згосити, що він хворий.

Його зняли, відвезли до шпиталю, а вагон відчепили для дезинфекції. Заки втратив притомність, повідомив мене листом про те, що сталося. Вже при кінці листа він, втрачав притомність, бо кінцеві рядки були написані без складу і ладу.

Я з трудом розпитала, де він лежить. Щоденно, разом з гуртом інших: казахів, росіян, азербейджанів, жидів, поляків, я стояла годинами перед входом до партерового будинку, де приміщувався шпиталь. За продані речі я купувала молоко, єдине, що ще можна було купити, і передавала через медичну сестру.

Мені вдалося настільки вплинути на цю медсестру якимсь подарунком, що вона впускала мене на коридор і, ніби ненавмисне, залишала відкритими двері до залі, де він лежав. Я могла побачити його вистрижену голову на шпитальній подушці. Згодом, коли прийшов до притомности, він звертав голову в мою сторону і слабо усміхався. В нього були комплікації — запалення плеври. Якийсь час він знову лежав непритомний, і не можна було бачити його усміху.

Сестра санітарка радила мені, щоб я забрала в нього годинника та обручку, мовляв, хтось може вкрасти. Та мені здавалося, що коли йому будуть забирати годинник і перстень, він може прийняти це за акт переслідування. Інколи він передавав через сестру карточки, але, видно, писав їх у гарячковому маяченні, у якому повторялося, що хтось його переслідує і слідкує за ним.

Часто браму шпиталю не відчиняли для відвідувачів. Не приймали від нікого ніяких передач і не хотіли давати ніяких інформацій про стан хворих. Люди стояли тоді збитим гуртом під брамою і ждали. Якщо тільки хтось із шпитальної обслуги появився, всі обступали його і просьбами та криком на різних мовах старалися

видобути вістку про “свого хворого”. Та надаремше.

На тріскучому морозі всі ждали, збиті в купу, щоб було тепліше. Час-від-часу відчинялася брама шпиталю, і виїздили звідти сани, прикриті соломною, з-під якої видно було босі ноги тих, що померли вночі. В товпі чути було стогони і ридання. Ніхто не знав, хто помер. Ми почали через вікна від вулиці заглядати до заль, щоб пізнавати знайомих. Прилипали лицями до вікон. Всі поголені голови на подушках виглядають однаково. І раптом полегша для мене. На одному столику побіч ліжка знайома пляшка, та, яку я подала вчора з молоком. Ще дивлюся і бачу руку з годинником. Він живе.

Наближався Великдень. Йому легше. Щораз частіше я бачила, як він підносить голову і усміхається слабо або навіть киває мені рукою. Я рішила якось разом відсвяткувати Великдень.

Знайомі дістали десь муки і спекли не дуже-то білу, але смачну булочку. Я покрасила в лушпинці з цибулі яйце, перерізала на половину, і все це, разом з гілочкою якоїсь кімнатної рослини, хотіла передати йому. Другу половину яєчка я з’їм, стоячи під вікном, і так ми поділимося яйцем.

Пішла я до сестри і просила передати загорнуті в чисту хустину присмаки. Сестра перевірила, чи нема чогось невідповідного для хворого після тифу, і зір впав на покрашену половину яйця.

— А це що таке — половина яйця, і ще покрашеного?

Сестра молода, та все ще, може щось пам’ятає з тих часів, коли можна було святкувати Великдень. На її обличчі видно здивування, а потім щось у роді страху. — Ні, цього вона не передасть, її можуть запідозрити, що вона бере участь у релігійному культі.

Раптово ця половина неосвяченого, покрашеного цибулею яєчка набирає великої ваги, я почуваю, що

мушу її передати. Біля нас немає нікого, і я розкакую сестрі, що за давнім звичаєм, ми при поділі яйця складаємо собі бажання і що ці бажання мають силу здійснитися. У мене в запасі ще одно покращене яйце і я простягаю його сестрі.

Прошу, кажу, — візьміть, може, і ваші бажання здійсняться...

Сестра обережно розглядається, швидко ховає яйце в кишеню, загортає все принесене в хустину, киває мені головою і відходить. Вже в дверях обертається, каже:

— Ідіть під вікно, я йому скажу, що ви там будете і передам і яйце і бажання!

За хвилину я під вікном. Бачу, сестра нахилиється над ним. Щось, видно, йому пояснює. Помагає йому сісти. Він звертає голову до вікна і, усміхаючися, підносить до уст свою половину крашанки, а я за вікном з'їдаю свою. В тому часі сестра ніби поправляє його постіль, засланяючи його конспіративно перед іншими хворими. Потім киває рукою і відходить. Притулена до вікна шепчу:

— Христос Воскрес! — і можу відрізнити, як його уста вимовляють:

— Воістину Воскрес!

Дим

“Контору” на літо перенесли. Тепер з її вікна можна бачити поміж “розвалюшками” хату, у якій живемо. “Розвалюшки” це руїни хат, покинутих господарями. Їх розмили дощі, сніги, розкришили морози. Одну “розвалюшку” хтось направив, покрит зверху лозинним хворостом, вимазав глиною і жив там. З черги і він її покинув, а ми тут зимували.

В прогалинах поміж “розвалюшками” можна бачити вхід до хати. В хаті мама. Всю зиму хворіла, лежала. Тепер встає, а коли тепло, а ще не ллється жар з неба, я

можу бчити, як вона виходить перед хату, виносить стілець і сидить на ньому у затінку. Все щось робить. Стараюся відгадати що. Ось меле на млинку від кави пшеницю на каву, а тепер латає одержу, часом щось мовби книжка в пеї на колінах.

Біля мами чорна крапка — це собачка. Попередні господарі взяли її з собою, але вона повернулася до хати. Мама каже, що поганішої собачки ніколи не бачила. Низька, кривонога і хвіст немовби не на своєму місці. Невелика заслуга любити гарну, расову собачку. Мама цю любить. Вона мамі товаришить, сторожить, уже здалеку дзявкотить, коли хтось наближається.

Сонце підноситься на полудень. Мама перед хатою нема. Над плоским дахом дрижить розігрите повітря, а з димаря виходить легка смужка, слід диму.

Ми дітьми рисували хату: прямокутник, у ньому два менші, перетяті хрестами, це вікна, мовби очі, посередині третій прямокутник — двері. Від них інколи веде крута стежка кудись, це воля, з хати можна вийти. Прямокутник хати завершений дахом і комином. З нього дим, кучеряво, прямо в небо, або весело, з фантазією, у бік. Цей дим — знак життя в хаті. Це радісний дим, який рисують діти над хатою.

Цей дим над хатою серед “розвалюшок” я ненавижду. Бо я знаю, мовби бачу. В отворі пекарської “руської” печі стоїть залізний триніжок, а на ньому посудина. Під триніжком — трохи бадилля і кизяк. Його збираємо в степу на давніх пасовиськах, але він не дуже сухий, не хоче як слід горіти. Дим, їдкий, вониючий дим із вологого кизяку, завіває на хату, і мама від нього кашляє. Я майже чую тут у конторі її кашель, коли бачу цей дим над хатою, слід диму.

Мама дує на бадилля і кизяк, щоб розгорілися полум'ям. Щоб легше було дути, мама похиляється над триніжком. Її руки судорожно сперті об край печі, аж чиколотки біліють. Мамині руки добре мені відомі, м'які руки, для нас найкращі у світі. Вони не мають білої шкіри і довгих шпичастих нігтів, як у красавиць з гарними руками. Шкіра тоненька, ніжна, — розчервоніла і поранена від ламання колючого бадилля, сухого полину та карагайнику. Нігті поламані. Пальці, що все дивували нас своєю гнучкістю, — пам'ятаєте, мама могла зігнути пальці так, що могла доторкнутися зап'ястка своїм палюхом! — тепер попечені, покалічені, а один зіштовпнів після скалічення.

Колись тими пальцями вона вичаровувала з вишневого піяніна найкращу музику, яку пам'ятаєш від дитинства. Коли її чуєш, до кінця життя будеш бачити кімнату, вишневе піяніно, над ним портрет бабки, шафочку з порцеляною, обстанову рідної хати. Коли ми слухали, ми не знали що це Етюд Шопена такого то опусу чи трагічна соната Бетгове-на. Це просто музика нашої мами.

Тепер вона спирається на цих бідних руках, щоб легше дути в огонь. Огонь не палахкотить, і тому вона дує. Кашляє і дує. Очі заходять від диму сльозами.

Ми просимо, щоб мама не дмухала, не варила, якщо не хоче горіти. Але мама мусить. Кожна мама мусить варити своїм дітям. Не допросишся, не переконаєш. Коли приходимо опівдні до хати, все є щось, хоч щось їсти.

Цілу зиму вона лежала хвора, кашляла. Сінник гнів від вологости, яка йшла через земляну, глиняну долівку, пліснів. На стінах іней морозу. Хата засипана снігом, тількит один вхід прочищений.

Тепер тепло, встала, але цей дим знову примушує її кашляти. Ненавиджу цей дим, що слабим слідом підноситься над хатою, бо знаю, що він завертає на хату і душить її.

Перед вечором бачу її знову перед хатою. Зближається пора, коли маємо прийти з роботи. Вона виходить перед хату і жде. Ходить поволі, то в один, то в другий бік. Яка вона там мала і самотня серед тих “розвалюшок”. Жде. Це її доля в житті. Все ждати на когось. То на тата, що воював зі стрільцями, а потім був у полоні, врешті їздив за справами, то на нас дітей, які ходили своїми стежками, коли доросли. А вона все на когось з турботою ждала. Так і тепер, ходить перед хатою. Жде.

Як охоронити її перед терпінням, кашлем і тою самотою серед “розвалюшок”? Як зробити, щоб здійснилося те, на що жде, щоб тато і ми були разом.

* * *

Можемо переїхати до іншої місцевості. Амнестія. Будемо ближче залізничої дороги, але при тому самому шляху, щоб не розминутися з татом. Амнестія для всіх польських громадян без огляду на національність. Повинні і його випустити.

Може, залишимо тут, у цій місцевості з одним-єдиним деревом, мамину хворобу, недостатки і кашель, розпач і розлуку з татом. І дим.

Гарний, хоч холодний зимовий уже день. В'їздимо у село, де дві вулиці обсажені тополями.

— Мамо, дерева!

Але мама не може тішитися деревами. На наступний день після приїзду лягла, хвора. Може, втомилася дорогою. Полежить, відпочине, встане. Могтимо бачити дерева, які тепер у мереживі з білого інєю. Буде ждати, виглядати тата, який напевне ось-ось приїде тим шляхом від станції. Але не може встати. Присуваємо лежанку до вікна, з якого видно шлях і розмірежані інеем дерева. Незабаром не може і на них дивитися.

А зараз за її хворобою з'явився і тут дим. Це він її ворог, — так я думаю, — приїхав сюди з нами.

Може, піч зла, може, кизяк, хоч вже не збираний на пасовиськах, а куплений, та все таки недобрий, пів-напів з землею. Може, просто не вмію ним палити. Всі радять, як позбутися диму, а я чую до нього ненависть, як до якоїсь істоти, уособлення злої сили, що мучить мою маму. Здається, я не з хворобою мами, а з димом, за мамине здоров'я веду боротьбу.

Сиджу навпочіпки перед печею, хочу нагріти “ізбу”, зварити їжу. А в печі замість вогню — їдкий дим. Навіть коли кінчу палити, робота уже зроблена, то його залишки приховані десь у кутках, під маминою лежанкою, у закутинах печі, за лежанкою, яку ми зробили з позичених дощок, щоб мама могла лежати сама, а не зі мною, як досі. Не можна його позбутися, хоч відчиняємо двері, крізь які бухає в хату мороз.

Я воюю з димом і може, від нього я така очманіла, що не розумію, що мама не тільки трохи хвора, не тільки терпить муки через брак віддиху, з ран відпареного тіла. Мама минається.

Я при печі, а при мамі брат, як найніжніша сестра милосердя. Дає інъекції, підносить, обмиває при моїй допомозі рани, які на її худесенькому тілі потворилися від сінника, і починають ропіти. Шукає надаремно ліків. Справдив, якимсь чудом, лікарку. Це евакуйована з Ле-

нінграду жидівка, тут, як усі її земляки-ленінградці упривілейована. Такий, як і ми, засланий німець з Поволжа, раз прийшов, більше не хоче. Чи знає, що тут не допоможе, чи з інших причин. Лікарка прийшла раз і тепер приходиться частіше, хоч не може очікувати заплати, а може мати якісь прикрощі. Вона рішає давати ін'єкції, які минулої зими прислав був для мами проф. Панчишин. Вони доживильні, і ніякий місцевий лікар не хотів їх давати. Вона приходиться, хоч ліків і так не можна дістати, навіть для полегші від кашлю і на відлежанини. Брат ходить добувати їжу. Інколи йду я, коли мене витягне з-під печі Ганнуся. Інколи хтось з таких, як ми, друзів принесе щось, для мами. Може, сам собі відмовив цієї кашки, яку колись йому прислали зі Львова. Так хотілося б дістати для мами хоч ложечку цукру. Але вона їсть дедалі менше. Не спить ні вдень, ні вночі. Душиться. Всього винен дим. Так я думаю.

Після однієї важкої ночі брат вийшов просити лікарку, щоб прийшла. Я, як звичайно, біля печі. Мама зітхнула, важко-преважно.

— Мамо, що тобі? — Мамо, скажи, що тобі? Ти душишся! Може, ін'єкцію. Яку?

Витягаю голку для впорскування. Я нічого не знаю. Не розумію. Біжу на вулицю. Там сліпуче сонце і мороз. Саме полудне. Хочу когось кликати на поміч. Нема нікого. Вертаюся. Як я могла її лишити саму, коли їй так зле. Що робити? Брат знав би, що робити, я знаю тільки дим.

— Мамо, зачекай, він зараз вернеться, подожди на нього!

Мама зітхнула, важко-преважно.

Коли він повернувся, вона лежала нерухома і усміхалася. Їй вже ніщо не боліло. Стала така маленька, якби запалася у солом'яний сінник. Дим вже її не душив.

* * *

Не за їжею шукаємо для мами, дощок на труну, коня, щоб перевезти, яму на могилку викопати. Допмагають друзі. Коли треба її убрати, бачимо, що свою одягу в першу чергу проміняла за їжу, залишилися якісь дрібнички.

Мама на ліжку, холодна й усміхнена, з білими руками. Це ще мама. Можна до її холодного плеча прихилити голову, чекати, може, погладить. Мамі треба закрити китайкою очі, покласти у труну, замкнути, повезти на санях морозом скутим шляхом. Тим, яким мав тато приїхати з “лягру”.

Це не я їду за сьнями з домовиною. Це йде хтось інший. Я ще з мамою.

У таку пору пізнього пополудня мамі часом ставало легше, і вона дрімала. Інколи тихим голосом, дивно спокійним, говорила, одного дня про те, що як тато повернеться, то чи вона буде мати силу пережити поворот, як колись мала силу пережити розлуку.

Іншим разом говорила про те, що в неділі будуть приходити до неї внуки, Влодко і ті інші ще ненароджені. Як вона буде їх вгощувати, ними тішитися.

Іншим разом казала, що коли б жила вдруге, вибрала б цю саму дорогу побіч тата, з татом, з усіма наслідками, щастям і трагедіями.

Раз на клаптику паперу написала наші імена, такі, якими називала нас від маленьких, з усіма дитячими здрібнілими іменами. Це були останні слова, які її рука написала. Може, прощалася, може, вже знала.

Це тільки я нічого не знала, не була свідомою. Це мене певне так очманив дим.

І це не я їду в таку пополудневу годину дорогою за сьнями з труною. Це йде хтось інший.

* * *

Цвинтар за селом, проти шпиталю. На ньому одним-одно дерево. Труну брат і друзі засланці понесли зі шляху поміж могилки. Поклали на сніг. Шукають викопаної на могилку ями. Де твоя могила мамо? Нема!

Хтось вкрав мамину могилу! У приготовану яму когось поховали. Шукають, хто вкрав могилу. Це ті зі шпиталю. Допитуються, торгуються, щоб викопали іншу. Але сьогодні вже пізно. У промерзлій землі так швидко яму не викопати! Треба глибоко, бо ж вовки! На одну ніч покладемо її до цієї украденої, до спільної могили з кимсь чужим, невідомим.

Останній день року. Полудне. Ідемо ми і кілька друзів-засланців. Нова могилка готова. Недалеко одинокого на кладовищі дерева. Може, вона так хотіла. Самі викопуємо, переносимо труну, закидаємо замерзлою землею.

* * *

Мамо, пробач, що виставляю на людські очі твої страждання, рани на твоєму тілі, твої слова, призначені для нас. Твоє останнє передсмертне зітхання.

Я знаю, що страждання і смерть — твоя власна, цілком особиста справа. Твоя і наша! А ти ніколи не любила виставляти на показ себе і своїх болів. Мамо, пробач, але чи можу не казати? Чи вільно мені мовчати?

Амнестія

З вікна контори, де працюю, видно шлях, яким мусять в'їздити в село авта, вози, запряжені кіньми, волами, чи верблюдами. Усе, що приходить із світу, від станції, мусить переїхати мостом і в'їхати на цей шлях.

Відколи проголошено амнестію для колишніх польських громадян, очі багатьох поселенців звертаються у напрямі того шляху. Кожний має когось у концтаборах — батька, мужа, сина, дочку чи брата. У кожного надія, майже певність — приїдуть.

Про це не говориться, але кожна сім'я придумує-

мріє. Тут буде спати, це буде їсти. Зменшують пайки їжі, щоб заощадити для тих, хто приїде. Їм там ще важче!

Яким повернеться? Коби вже був тут. Виглядаємо. Ждемо.

* * *

Авто задержалося перед конторою. Понад кузовом — сива голова. Кожна сива голова — може бути головою мого тата. А, може, не впізнаю?

Тата не впізнаю?

Сива голова підноситься. Старенький пан — чужий, чийсь тато, намагається вийти почерез високий борт вантажного авта. Важко, з трудом перекладає ногу, спирає на колесі. Не може порадити з вузликом у руці.

Шофер виставив голову — дивиться, як старенький пан злазить — трудиться. Заохочує.

— Давай, давай, старик! — Слова шорсткі, але голос без злоби, — байдужий. Це шофер нашого участку.

“Міг би допомогти”, — думаю.

Самій хочеться вибігти. В конторі нема “начальства”. Я миттю на вулиці.

Старий пан уже зліз. Стоїть, збирає речі з вузлика, що впав на землю.

Шофер рушив, вкрив курявою мене і пана.

“Який же він худесенький, слабкий!” — думаю.

Питаю, до кого приїхав. А з якого табору? Може, зустрів тата?

Надбігають його рідні. Відвертаюся. Не можу дивитися, як вітаються. Це їхня справа — ці сльози, обійми. Мовчанка і слова навперемінку.

Вертаюся в контору, бачу — ще один стоїть. “Ля-

герників” пізнати здалека. Не такий старий, але худощавий, обдертий.

Питаю: “До кого?”

Так, таких я знаю, чувала. Вони в якомусь колгоспі, не близько. Ще розпитує про своїх знайомих. Ці при сусідньому перевулку.

Іде поволі, волочить ногами. У руках вузлик, як і в того, але ще й чайник. Видно роздобув з трудом. Власний чайник. Багатство, скарб.

Пішов. А я не запитала, може, стрічав тата. З якого табору?

Мені вже треба повертатися в контору!

* * *

У вечірніх сутінках, коли йду додому, чую, ще хтось іде перевулком поміж “розвалюшками” - руїнами.

Він очевидно, теж почув мої кроки. Здалека гукає-питається. Вимова зраджує — він поляк.

Заблудив серед “розвалюшок”. Підходжу — бачу той самий. В руках вузлик і чайник. Сім’ї ще не віднайшов — хотів заночувати в знайомих. Заблудив.

Хата, де живемо, недалечко. Мама, правда, хвора, але ж улітку можна будьяк приміститися. Є місце на печі.

Тепер вже питаю з якого табору. Чи не зустрічав тата?

Він правник. Знає тата зі Львова. В таборі разом не був, але на одному “етапі” в переїзді разом ночували.

Розказує. Добре, що темно і не може бачити мого обличчя. Кусаю пальці. Хочеться з болу крикнути!

Бачу: Там б'ються за місця на причі. Тата не допускають. Тато не має де спати.

А цей говорить про тата, якого пам'ятає зі Львова. Тата, який хоч, бувало, обороняв і злочинців, але не вбив у зло в людині.

Я хочу собі пригадати і не можу навіть уявити собі тата у злості. А тепер мушу думати про нього серед "урків", які б'ються за лігво, за хліб.

"Пан з чайником" ночує на печі і з вдячності готовий віддати навіть цього чайника. Говорить, що мій голос серед "розвалюшок" у темну ніч — це "палець Божий" для нього.

Ранком відходить шукати сім'ї.

Може, тато десь блудить з вузликом чужими вулицями вночі і не має де спати?

А за кілька тижнів приходить до нас ще один. Почув, що ми тут і найшов, бо він з цього лягру, де тато. Це українець-адвокат. Він молодший, сильніший. Працював у ткальні. Розказує. Тата визнали інвалідом. Дістає менші пайки.

Певно голодує? На це питання не дістаємо відповіді.

А до нас писав, щоб "не витрачуватися", прислати тільки цибулю і те, чого нам забагато!

Татів співтовариш з табору впевнено каже:

-- Не всіх зразу випускають. Сьогодні одну партію, завтра наступну. Прийде черга і на нього. Може, за тиждень, два.

Ждемо. Очі проводжають кожне авто. Кожна сива голова може бути головою нашого тата.

Минають тижні, місяці.

Вже тільки нас двоє жде. Мама лежить під одиноким деревом, за селом.

Старенький пан, що його зустрічали рідні на шляху перед конторою, — не видержав волі. Як і багато інших, після виходу з лягру захворів на червінку. Помер. Прав-

да серед рідних, які замкнули йому очі і поховали у труні на кладовищі за селом.

А цей інший “пан з чайником” — остався сам. Ще кілька разів бачили ми його, як ходив по селі з своїм вузликком, але уже без чайника. Його сім'я мала уже готові документи на виїзд до місцевости, де організувалася армія ген. Андерса. Поїхали в південні області Казахстану, а звідти далі у світ. Він не мав потрібних документів. А ждати, старатися, може, навіть ризикувати — вони не схотіли. Може, згодом і він виїхав. Не знати.

Слова татового співтовариша із лягрю не здійснилися.

Прокуратор сказав: “Амнестія, правда, є. Але його не випустимо”. Таких не випускали.

Зимового дня опівдні — він помер у лягерному шпиталі. Вмер з голоду.

У куртці, яку видали, в кишені, був зубок часнику і кусок шнурка. Може, зв'язував ним черевики.

Кубанський козак, що був з татом в одному бараці, розказував, що йому відбирали кожний кусок паперу, не дозволяли писати.

Темної ночі його вкинули у спільну яму з карточкою на нозі. За горілку сторожі обіцяли зазначити місце. Ранком у замерзлій землі можна було побачити гілку. Це тут!

Але тепер там уже вулиця якогось міста. І, може, чийсь сивоволосий тато ходить туди із своїм внуком. Може, навіть знає, що місто це побудоване на людських костях. На костях людей яких не випускали, хоч була амнестія!

За спокій душі

Тепла хвиля розігрітого сонцем повітря, що вдарила мене за дверима контори, в першій хвилині була приємною. Це були перші гарячі дні весни. Контора з своїми грубими мурами з невипаленого саману та глиняною долівкою не втратила ще вологости й холоду. Ще не дібралося так глибоко сонце і не витягнуло з мурів та землі слідів зими. Але ж, після кількох уже кроків на яркому сонці, тепло почало оточувати мене, наче густа дотикальна тканина. Заки я зблизилася до базару, це приємне у першій хвилині тепло стало розжареною ма-

сою, через яку треба було проходити, немов через прозору густу мазь, що виповнювала простір.

Від гаряча повітря на обрії, що виднів тут і там поміж рідко розкинутими хатами, дрижало і творило якісь форми. Так, може, десь поставали фатаморгани.

На дорозі не було нікого. Люди були в полі або десь на роботі. Здавалося, що я — одна-одніська істота, що порушається під високим сонцем, яке висилає жар на землю.

Кілька з трудом вирослих дерев прийняло мене на хвилину у свою тінь. Та хоч сповільняю хід і хвилину перебуваю у прийнятій тіні, але ж треба йти далі, знову вийти на гарячу смугу дороги.

Звертаю на стежку, що йде від однієї вулиці до другої, широким ні то степом, ні то городами. Тільки цей щасливець, що має криницю і може поливати город, має клаптики землі, засаджені та засіяні. А в більшості росте трава та полин. Ще трохи, і виросте він на висоту людини. Йтимеш тоді серед кущів гірко пахучого, сіруватого полину. Стежка копотить під ногами висохлою на порох землею і залишає за мною слід куряви.

Здалека видно когось, хто йде напроти мене стежкою. Друга жива істота у розжареній пустці... Він наближається, і я тоді пізнаю його. Це колишній адміністратор у дворі сестри композитора Чайковського. Він росіянин, але жив стільки літ в Україні, що для нього вона рідна. Сюди, куди його заслали, привіз з собою, як скарб, вишивану чоловічу сорочку та широкий капелюх із соломи, такий, як його робили й носили у селі, де був двір. Сорочку ховає, щоб його в ній поховали, — як каже. Капелюха носить, щоб охороняв його сиву голову від розжареної повені, що пливе з неба. Він ледве йде, маленькими старечими кроками, з трудом посуваючи опухлими, мов колоди ногами. У руці баночка. Це він певне йде по сироватку на маслозавод. Часом

можна її там дістати, а це не тільки на спрагу та на голод. Кажуть, що воно добре для його хворого серця. Часом бачу, як стоїть у черзі під маслозаводом. Його постать, хоч у латаній одежі, старенька та згорблена, має у собі якусь достойність. Все думаю: яка ж його вина, що сюди попав? Але питання “чому” можна б тут ставити надто часто й не чекати відповіді.

Минаємо одне одного, здоровимо одне одного. І знову я сама в цьому розпаленому просторі.

Трохи вбік видніє дерев'яна стіна базару, стіна із буд з прилавками. Дивуюся, як це за час зими не розтягнули дощок на паливо. Тільки тут і там щілина від повириваних дощок, та все таки столи й лавки ще держаться. Правда, був сторож, що пильнував ночами.

Мені не конечно йти через базар. Але коли є можливість, треба зайти. Може хто виніс якусь їжу на продаж або на заміну.

Минаю дерев'яну пощерблену стіну базарної огорожі і входжу на площу, немов би на розпалену сковороду. При огорожі-стіні тільки дві бабки сидять на лавці,

а на столі перед ними мішечки, — у однієї з “семічками”, а у другої із грубо крайним тютюном — “самосійкою”. Побіч мішків склянки, наповнені з чубиком “семічками” та тютюном. Це міра — склянка за рубля. Бабки ніби проснулися. Почули, що хтось іде, але ж побачивши мене, знову похилили голови у дрімоту. Скручена у клубочок собака підняла під лавкою голову й знову поклала її на лапи.

По другому боці розпеченої сковороди-базару ще хтось ішов.

Розкуйовджене сиве волосся і борода ховали лице. З-під густих брів, що лишились чомусь чорними, непосивілими, дивились скоса блискучі шпаринки очей. Вони ледве просовувалися по оточенні й утікали кудись у бік. Дідуган високий, худий та похилений, одягнений у якесь лахміття, ніс, як завжди, у руках мітлу та відро. Він ішов коливаючися, ніби перекидав тягар тіла з однієї ноги на другу. При тому мимрив щось півголосом, сам до себе. Мені нераз хотілося почути, розрізнити слова цього бурмотіння — та не вдавалося. Інколи видавалося, що він молиться — інколи, було це так, якби щетинясті сиві кудли його бороди вбирали в себе й глушили якісь прокльони.

Казали, що він колись був священиком, мабуть, якогось нижчого чину. Тепер, після довгих років у тюрмах, він засланий сюди. Єдине доступне для нього заняття це прибирання урядових “сельсоветських” приміщень. Тому це відро і мітла. Минаючи когось із нас, він підіймав опущені звичайно очі і кидав поглядом блискучих очей, які швидко знову ховалися під віями, або втікали кудись у бік.

Місцеві з нього насміхалися та уважали його не зовсім нормальним. Може, наслідком пережитого у тюрмах він дійсно був трохи хворий, а може... Нераз мені здавалося, що ця постать розмовляючого з самим со-

бою, придуркуватого старичка, що чистив сільсоветські “уборні”, це охоронна маска, панцир, за яким ховався цей вимучений, змальтретований старенький дідуган-священик.

Якось раз, минаючи його, коли близько не було нікого, я поздоровила його іменем Бога. Він здригнувся, глянув на мене пильним, раптово притомніючим поглядом чорних очей і швидко, прискіплюючи ходу, почимчикував далі. Від тоді він завжди обкидав мене бистрим поглядом. Певне думав, чи це провокація, чи правда у тому славленні Бога.

Тепер він сам один ішов напроти мене по пилястій площі базару... Бабки з своїми “семічками” та тютюном потонули у дрімоті -- їх якби не було.

Я раптово вирішую. Стаю проти нього так, що він мусить задержатися, гляджу прямо в заросле сивиною обличчя й кажу коротко:

— Чи не схотіли б ви відправити панахиду за мою маму?

Маму самі ми поховали у непосвяченій землі, з трудом діставши дошки на труну. Раз був польський священик, тоді, як організували армію Андерса, і посвятив усі могилки. А тепер прошу цього, щоб відправив панахиду.

Дідусь злякано глянув на мене — а потім вбік, потім оглянувся. Нікого. Щось там зашепотів не до мене, а собі в бороду. Крутився, ніби хотів утікати, минути мене, як перешкоду в дорозі. Боїться, виджу, не вірить. Кажу:

— Не бійтеся! - - я ж така, як і ви засланка, — вам не треба боятися. Скажіть, відправите? Де і коли?

Десь чути голоси, хтось надходить. Дідусь оминає мене, як тварина, що найшла вихід із пастки й відходить, розмахуючи руками з відром та мітлою. За ним

слідом здіймається пилюка з базарної площі, розпаленої сковороди.

Увечорі йду широкою дорогою, що веде в село від місця, де мамина могила. За мною заходяче сонце в клуб'ястих хмарах оточених золотом. При перших казахських хатах зустрічаю його знову. Заходяче сонце творить із його розкуйовдженого волосся червону обвідку над головою. Він, видно, пізнав мене і сповільнив крок, так, щоб зустрітися. Погляд у ліво, в право — поза себе. Стає і швидко говорить-викидає з себе:

— Прийдіть завтра. Увечорі. Ось та хата — показує мітлою. Стукайте. Кажіть, що до Михайла. Принесіть хлібину — для панахидки.

Завернув у бік, швидко зник між хатами.

Було ще трохи муки, але не було палива. Сусідка спекла хлібину.

Вечоріло. Знову сонце червоним і золотом роз'яснює пилюку, що встає під ногами, як маленькі хмарки. Поміж низькими подовгуватими казахськими хатинами находжу ту, що мені потрібна.

Стукаю у двері. Тихо. Більше відчуваю, ніж чую чи бачу, що у шпарині дверей притулене чиєсь око приглядається мені. По добрій хвилині гугнявить голос:

— Ви до кого, вам чого?

— До Михайла.

Ще хвилина тиші-вагання. Ломіт відставлюваного чогось, що підпирає двері, і вони відчиняються. Вхожу у темну челюсть хати наосліп і хвилину стою в темноті. По той бік видно дві ясніючі щілинки — це певно у дверях до “ізби”. Постать, що відчинила двері, всякла у густу темряву, що мене оточує. По хвилині очі, звиклі до темноти, починають розрізняти: — сіни, а водночас стайня, як це буває у казахських хатах. Від них ще темнішою плямою закрут на право, певно у ще якісь сіни,

а проти мене двері з двома ясними щілинами світла. Туди йду і знову стукаю. — Хтось, не питаючи, відчиняє двері помалу, помаленьку, обережно. Приглядається.

— Ви до кого?

— До Михаїла. Двері ширше відчинені. “Ізбушка” з глиняною долівкою, малим віконечком — одинока мебель — лежанка-прича з латаним коцом. Піч відділяє ізбу від наступної. Той, хто питав і хто мене впускає, — низький старий китаець у сірому полотняному вбранні. —

— Пройдіть, каже, — і веде за піч. За нею ще одна ізба, подібна. Там видно ще хтось живе неприсутній те-пер. А за нею ще малі двері.

Китаець стукає дрібно раз-у-раз.

— Михаїле, до вас!

За дверима жіночий голос щось невиразно цокотить. За хвилину у відчинених дверях стає наш Михаїл-старець. Вперше бачу його без мітли і ведра.

Без слова показує рукою, щоб увійти. Ще за моїми плечима кидає китаїцеві:

— Уважай, Жан Енден!

Ізба, як і попередні. У куті піч, така, яку тут звуть “руська піч”. На стільчику під печею сидить старенька жінка. Очі в одну точку. По хвилині розумію — вона сліпа. Коли входжу, її голос замовк, але ж ледве за мною замкнулися двері, знову почав цокотіти її голос, як рівний, гнівний струмок. Це його я чула, але не розрізняла слів. Тепер розрізняю, хоч вона у гнівному поспіху в’яже слова, ковтає їх в половині.

— Ти знову починаєш, знову хочеш біди. Мало тобі. І пощо тут людей впускаєш?

Наш Михаїл говорить водночас з нею рівним голосом, заспокійливим.

— Годі тітко, годі. — Треба ж. Їм мати померла, панахидку просять відправити.

Тітка дальше воркоче, хоч трохи знижує голос. Не перестає, хоч дідуган несподівано зручно залазить за піч так, що видно тільки підошви його старих черевиків із кругами дір, у кожній. Кудись сягає і сходить з печі з грубою книгою та якимсь вузликом у руках. Розв'язує вузлик і вдягає на себе епітрахіль. Ще хвилина і мій дідуган мов би зник, а на його місці з'явився сивоволосий, сивобородий священник, що старим трохи захриплим голосом починає співати панахиду.

Зла тітка замовкла, але за хвилину залунав і її голос у згідній відповіді священникові.

Стою при стіні малої ізби й слухаю молитов, не нашого ісповідання, але до одного і того ж Бога.

Дідусь-священник час-від-часу наче забувається, і тоді його голос кріпшає, але тітка махає рукою і поміж стрічками молитви каже:

— Тихше, ради Бога, почують. — І знову спів спадає, як хвиля, і несеться спокійним півтихим струмочком.

Примикаю очі й усвідомлюю собі, що я насправду я, та сама, що так недавно ходила по вулицях Львова, а дома ждала мама. Я тепер слухаю у цій маленькій казахській ізбі потаємно правленої панахиди за неї. Її справді нема вже між нами. А як їй це було б цікаво, коли б їй розказати про цього священника, що ховає у схованці за печею свій служебник і епітрахіль, а сам себе ховає у маску нічого не розуміючого старика з розкуйовдженою бородою.

На хвилину трачу почуття дійсності. Все здається нереальним, неможливим. Зараз усе зникне, і я вернуся додому, до мами.

Спів нагло обривається, і це привертає мене до дійсності. Старець замовк — слухає насторожено. У сусідній ізбі якийсь рух. Проте за хвилину заспокійливий голос з-за дверей.

— Це я, Михаїле, — усе в порядку!

Спів пливе далі.

Коли кінчиться, тітка вже зовсім заспокоюється, питає про маму, коли, як померла.

— Буду молитися за неї, — каже.

Священик не говорить нічого. Мовчки залазить на піч — ховає книгу і вузлик з епітрахілем. Мовчить, коли прощаючись відходжу.

У ізбі, де передтим нікого не було, наш знайомий, адміністратор від сестри Чайковського. Киває мені головою порозуміваюче. Може це він переконав Михаїла, щоб мене не боятися.

Виходжу у потемнілу після заходу сонця вулицю. З дороги видно самотнє дерево, що на маминій могилі. Дома не жде ніхто, кому можна б розказати про дивного старого дідуса. Але мама і так тепер про все знає і, може, дивиться на мене з цього неба, що виблискує зорями у чужій, незнаній нам констеляції.

Коли оглядаюся, на порозі хати стоїть постать. — Не знати, чи це той старий дідуган, що з ведром і мітлою переходить вулицями села та воркотить у свою розкуйовджену бороду незрозумілі слова, чи той священик, що відправляє потаємно панахида, — і ховає служебник у схованці за печею.

І знову маю почуття, що я єдина істота, що порушається у цьому просторі, на біліючій смузї дороги, під копулою високого атраментового неба, яке на обрїях має ще слїди сонця, — фіолетні та багрянї. Хати темніють копичками, а за мною силуетка самотнього дерева на маминій могилі.

Дзеркало, дзеркало, скажи мені правду...

Мене впустили до ждальні адміністраційного директора. У руках записка: “Видати такій-то одну пару жіночих валянок”. Але магазинер відмовився. На складі тільки одна пара “женських”, і цю він мусить лишити.

— Може треба буде комусь — КОМУСЬ. Розумієте?

Але тим разом не здаюся. Сам директор Павел Павлович був на заводі, дав цю карточку й обіцяв, що коли з’явлюся у тресті — дістану валянки. Мої чоловічі черевики з загненими від свого розміру носами, тріснули в підодшві через середину, і хоч зв’язую їх шнурком, то хо-

дити в них годі, вже тепер, хоч ще тільки осінь. Ноги завжди мокрі. А що буде взимку? Адже роботу главбуха виконую. Ось саме привезла баянс за три квартали.

Магазинер низав плечима, подумав і відіслав сюди, до директора. Адміністраційного.

Сіла у глибоке крісло, відсунула шапку-ушанку від чола і жду. У ждальні холодно. Трохи тільки тепліше, ніж на вулиці. Через ждальню,миг сюди, миг туди, переходить секретарка, як усі, що тут працюють, у береттику “на беркенъ”, у фуфайці. Раз до директора, раз від директора. З паперами. На мене не звертає уваги. Раз запитала, за чим, і казала ждати.

Жду. Хочеться спати, бо всю ніч їхала. Щоб дрімота не взяла, треба походити, розрухатися. Встаю. Кілька кроків сюди, кілька туди. Нараз: що це, хто? Переді мною постать. На мить задержалася, але глянувши швидко відвернулася. Застигла. Там дзеркало. Ця постать це я сама в дзеркалі на всю величину. Стою твердо, відвернувшись. Не хочу бачити. Вже краще сісти, або що. Подальше від дзеркала.

Вже не пам'ятаю, коли дивилася в дзеркало. Ще може тоді, як мама була здорова, тато хоч далеко, але жив, а я не була сама. В мене було маленьке дзеркальце в пудерничці, “його” подарунок. Завжди носила в кишеньці, як амулет, і часом дивилася, чесалася до нього.

Мама не любила, коли я не дбала ні про що. Мама! Нема мами. Нікого нема. Поза цією свідомістю мені все — байдуже.

А, може, все таки глянути на себе в дзеркало? По що? Це ж однаково! Важливе одне — дістати в'ялянки, бо інакше замерзну.

Всидіти годі. Та свідомість, що там дзеркало! Мов би ще хтось був у кімнаті. Встаю поволісіньки-поволісіньки. Із спущеними очима підходжу, мов би скрадаюся.

Гляну вже перед дзеркалом.

Зараз гляну.

Секретарка миг... увійшла. Я задеревіла, мов би приловили на гарячому вчинку. Секретарка не звертає уваги... миг... і вийшла. Я знову сама. Сама з дзеркалом.

Годі дивачити. Велика справа глянути на себе!

Енергійно, ще два кроки до дзеркала. Очі спущені. Наперед гляджу в низ, на ноги. Знані добре черевики, зв'язані шнурком, щоб підошва не відпала. В дзеркалі вони якісь ще більші, носи задиркувато піддерлися. Шнурок кокардою звисає з боку.

Над черевиками дві тонкі ноги в грубих сірих шкарпетках. Це прислали ще зі Львова, як можна було. Але зараз вище починається плащ, довгий, майже по кістки. Старий татів плащ.

Тепер міряю себе швидко від ніг догори. Великий плащ загорнутий щільно полою на полу, підперезаний ремінцем у поясі. Щоб було тепліше. Очі йдуть вище. Просто в обличчя.

— Це я — шепчу — це я!

Руку виймаю з однопальчастих, великих рукавиць і підношу до обличчя. Особа в дзеркалі теж підіймає руку. Червоно-синя рука, опухла, з ранами від відморожень. Особа в дзеркалі, доторкається лиця рукою в місці, де пляма від відмороження, якби рум'янець, намальований клоуном. Це з минулого року.

Рука вниз.

Тепер вже не можу відірвати очей від цієї особи в дзеркалі.

— Ніби я — ніби не я.

Мале в трикутник обличчя, якби ще менше поміж крилами шапки-ушанки. Спід шапки — очі.

— Очі ніби ті ж, мої, а чим інші?

Очі особи в дзеркалі дивляться напружено, шука-

ють, чогось ждуть. Здивовані, насторожені. Старі.

Знову стверджую дотиком руки, що це я.

Повертаю голову сюди-туди. Поправляю шапку. Відсуваю її з чола, насуваю. Мірю себе згори вниз.

Тепер уже боюся, щоб секретарка не увійшла, щоб не перешкодила. Хочу знати, що зі мною сталося. Яка я? Чи дзеркало допоможе?

Ті стиснені уста. Ця незнайома гримаса — чужої особи.

На хвилину заплющую очі і хочу пригадати себе, якою була. Не знаю. Щось було інше. Не тільки змаліле обличчя і ця пляма від відмороження на ньому. Не тільки цей завеликий плащ, закутаний підперезаний, мов сніп, ременем, не тільки завеликі чоловічі черевики. Ще щось змінилося. Щось.

Очі. Очі, які нічого не ждуть, не сподіваються, яким все байдуже.

Що мама сказала б? Перелякалася б, не впізнала б. Мама! Вона не любила, коли мені ставало “все одно”. А він? Не пізнав би теж. Але, що там він. Нема ніякого “його”. Ніколи не побачить.

Ніколи. — Слово задзвеніло якби його вперше почула. Щось порушилося в глибині. Мама не любила слова “ніколи”, “байдуже”. Забороняла.

Але мені байдуже. Все одно.

Чи байдуже?

Вони любили, як сміюся. Гримаса до дзеркала. Це має бути усміх! Промінчики морщин від очей на боки. Зуби з-під потрісканих губ. Відморожена пляма піднялася ближче очей. А очі не змінилися, не сміються. Їм байдуже.

Лице ближче до дзеркала. Кажу:

— То ти! Хто ти? — півголосом.

Двері р-р-р-р.

— Ви! . . директор вас жеде.

Все зникає, Важливі тільки валянки. Де карточка? Що я мала говорити? Все обдумала була, і ось, забула. Зараз, зараз, як я мала почати.

— Вам чого? Швидше ж бо...

— Валянки... Ось карточка... валянки... Магазинер не хоче дати... — говорю без ладу. Показую черевики.

Директор вдивляється хвилину пильно. Читає карточку.

— Ах, валянки, так, ви робите роботу главбуха. А за чим приїхали? За валянками своїми? Ах, ні, ви з баянсом. Добре. Дістанете.

Вже з магазину з валянками йду і думаю.

— Буде мені тепло в ноги. Не дармо їхала. На дві зими вистане. Дві зими. Боже, ще дві, а скільки їх буде ще?

Але крім вдоволення валянками чую ще щось. Крізь дерев'яну байдужість щілиночка. Щось сталося. Чому? Якись думки, якись спомини. Що мені? Чому? Вже знаю...

Дзеркало...

У чужому місті

Прокидаюся. Голуби воркують на балконі. Крізь відкрите вікно недільний відгомін міста, яке теж прокидається. В домі тихо. Годинник цокає. Від цього тиша ще глибшає. Чужа тиша. Я сама. Дім чужий. У півсні мариться, а, може, це ще глибокий сон.

Голуби воркують...

* * *

Сутінок зимового ранку. Мушу вставати. Але ще свідомість у нічних маривах, снах-споминах. Неохоче по-

кидаю нагріте місце, поза яким пекучий холод. У ногах невдоволено порушився, протягуючи лапки, кіт і знов вклався у нагріте заглиблення коца. Одягаю козушину, валянки. Рухи півсвідомі.

Переходжу півтемну кухеньку. Темні сіни. Уночі знову завіяло до половини дверей. Насипало крізь щілини білі смужки снігу у сіни. Борюкаюся з дверима.

А за дверима ранок ржавим світлом сходячого сонця. Біла шапка снігу звисає над одвірком. Вагаюся псувати свіжий сніг, чистий, як втілення краси. Тільки сліди вовчих лап, аж до порога, псують його гладку непорочність.

Нерадо ступаю у сніг, який розсипається під валянками, мерехтить кришталіками. Жаль нівечити ніжно різьблені фігури на вистаючих колодах, по яких мені треба піднятися на плаский дах хати. Сьогодні навіть комин у шапці. Вона прикрила солом'яну подушку, якою ввечорі закрила я комин, щоб з натопленої печі не втікало тепло.

Хвилину стою на даху нерухомо. Це хвилинка переходу з одного світу півсвідомості, сну, до цього другого, твердого сьогодні. Хочеться затримати цю хвилину.

Село мовчить і димить сивими хмарами з білих дахів. Сонце, мов би скуте морозом, появляється у перехресті променистих відблисків з трьома малими відбитками-сонцями на кінцях. Це так повітря, загусле на обрії від холоду, передає ніби в дзеркалах потрійний образ сонця. Воно ж руде, а малює сиві кучеряві дими, які підіймаються з дахів, на кольори рожевий і фіялковий. Обрій червоніє від морозу.

Ген, понад дахами, видно самотнє дерево на могилці, де спить моя мама. А там, у даліні, як ляльки-іграшки, рухаються на шляху каравани верблюдів та волів, які почали дорогу. Здається, а, може, й справді чую через морозне повітря, як скриплять на снігу полози та ярма.

Дорога зникає за обрієм. Синіє степ,
далечінь, простір, простір...

Мороз втиснувся під кожушину. Дрижу. Відкриваю
комин.

Це я переступила межу ночі і дня. Треба зійти у
важке, жорстоке сьогодні з його людьми, працею, три-
возною непевністю та боротьбою за існування, з його
пусткою. Аж до вечора, який теж кінчиться тут, на пло-
щі даху. Знову куритимуть комини кучерявими димами.
Каравани-іграшки будуть повертатися в село. Сонце за-
ходить у біблійних хмарах із золотими обвідками. Во-
но багряним світлом прояснить самотнє дерево на цвин-
тарі, де спить моя мама.

А, може, вдень прокинеться у степу демон бурану.
Десь, у якусь хвилину, там від горбів, прийде перший
удар-атака. М'які зірки сніжинок стануть колючими
шпильками. Степом пройде ніби дрижання, ніби жах пе-
реч набігом снігової орди. Низько, зрадливо, з тихим
свистом, підповзне з-під горбів до села. Свист проникне
у кожну щілину, втиснеться, пройме, занепокоїть. Кож-
ний нерв у людини скорчиться, ніби в передчутті того,
що надійде.

Із свисту — стогін, що перейде у виття. Щораз — то
голосніше, дикіше. Воно залле світ, заглушить, запома-
рочить, шарпне кожним нервом. Здаватиметься, що воно
втиснулося всюди, виповнило всі закутки.

Із свистом рушать з-над землі загопи снігу. Зразу
низько, дедалі вище, підіймуть голови і местимуть, ме-
стимуть, поволі, впевнено, міцно. Накладуть, шар за ша-
ром, тверді панцирі на усе їм приступне. Втиснуться у
сіни, до вікон. Збурять м'які форми, які насипав сніг
минулої ночі, і створять свої твердо набиті, гострі, на-
вислі ряди-хвилі. Тут виметуть землю до нагої голости,

там нанесуть гору вище хати. Може, треба буде прокопувати вхід до неї. Може, десь у степу, засиплють каравану. Може, наведуть на когось блуд.

Увечорі з трудом перейду на мій дах через виковзану бураном колоду. Борюкаючися з вітром, закрию комин.

Не буде тоді видно ні димів із сусідніх хат, ні шляху з караванами, ані дерева на цвинтарі, де спить моя мама. Хмара снігової метелиці огорне все.

Не затримаюся тоді там, як у спокійні вечори, щоб зачерпнути віддиху перед переходом з цього сьогодні до того другого, що починається у нашій хаті.

В тому іншому світі, нашому власному, грубі мури ліп'янки, покриті інеєм сволоки низької стелі, стовп-матка, що її підпирає, велика пекарська піч — все це стає ніби нереальним видовом.

Тоді бо оживає у нас те, що єдино правдиве. Ось приходять до нас ці з могилок, і ті, що залишилися далеко дома. З'являються живі і близькі, з усім, що люблять, до чого звикли, що будь-коли сказали, зробили, відчули. Вони між нами, справжніші і ближчі, ніж вітер.

Разом з ними оживає наша молодість, і ось ми радуємося, плачемо, кохаємо і страждаємо. Тут наш дім, його запах, щоденний рух. Дерева у городі, годинник на стіні, меблі, книжки.

Нас дві, і ми оживляємо своїх найближчих, розповідаючи одна одній про них. Так сидимо до пізньої ночі. Поміж нами кіт, мудрий, як сфінкс, що мовчить, але все розуміє. Лише тут справді живемо, аж до наступного ранку, коли прийде день з його жорстокою боротьбою за існування і пусткою. Це нове, теперішнє — це злий сон, мариво. А те, що згадуємо, це не тільки спомин. Це продовження, це надія.

* * *

Все далеко. Прокидаюся в тихому домі. Годинник цокає. Голуби туркочуть. Задзвонив у місті достойний дзвін.

Нема твердого дня з його трудами. Є цивілізована м'яка дійсність міста, яке прокидається. Але... є пустка. Місто веде своє життя побіч мене, поза мною. Душа живе серед спогадів, що їх і сліду знайти тут не можу. Вони перестали бути чимось ближчим від дійсності, стали тільки спогадами. Але перестали бути надією.

Я в чужому місті, чужому домі. Пусто.

Зміст

	Замість вступного слова	5
1	У вагоні теплушці	9
2	Вітай, Києве, — прощай, Києве!	15
3	Людина з великої букви	21
4	Ахмир	29
5	Коні і ми	37
6	Воли мої, воли... круторогі...	53
7	Джок	59
8	Листи...	65
9	Тихон Мойсеевич	71
10	Паша Копейкіна	77
11	Заворожена ніч	81
12	Все про кохання, все про любов	85
13	Боже деревце	93
14	Карис	99
15	Суд	111
16	Сьоме — не кради!	117
17	Десь надходила весна...	127
18	Воєнні трофеї	131
19	Історія корсетки	139
20	Любов не одно має ім'я	145
21	Великодня крашанка	151
22	Дим	155
23	Амнестія	163
24	За спокій душі	169
25	Дзеркало, дзеркало, скажи мені правду...	179
26	У чужому місті	185

ханати а далі на роди. За час приналежності до Радянського Союзу притаманний казахам родовий лад майже зовсім зник. Так само занепала релігія — іслам.

Багата на копалини, вугілля і руду країна стала тереном колонізаторської політики вже за царської Росії. Щоб експлуатувати природні багатства Казахстану, царська Росія а тепер Радянський Союз вислали на ці землі засуджених на примусові роботи в таборах праці (Караганда, Усть-Каменогорськ та інші) а теж присуджених на заслання та на примусове поселення осіб.

У Казахстані перебував на засланні Тарас Шевченко і в його творчості, як письменницькій так і живописній, находимо деякі зображення Казахстану.

Коли Червона Армія зайняла у 1939 році землі Західньої України, почалися там арештування а вслід за тим вивіз родин арештованих, при чому багато з них попало саме у Казахстан. За переписом 1959 р. в Казахстані жило 762,000 українців.